

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΡΑΝΟΥ

*Νικολάου Ἀντωνίου
καὶ Χάϊδως Μαρκῆ
μνήμη*

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ ἄρχισε τὸ 1973, μὲ στόχο τὴ διερεύνηση ἀρχαίων ἐρειπίων στὰ θεμέλια τοῦ Ἀστυνομικοῦ Μεγάρου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1917 προγραμματίσθηκε νὰ κτισθεῖ σὲ οἰκόπεδο, ποὺ θὰ καταλάμβανε ὄλο σχεδὸν τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μητροπολίτου Γενναδίου 20 προαύλιο τῆς νεώτερης ὁμώνυμης ἐκκλησίας μαζί μὲ τὸ πρὸς βορρὰν οἰκόπεδο (πρῶην γκαράζ).

Οἱ περισσότεροὶ ἐρευνητὲς τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης¹ ὑποστήριξαν πῶς ὁ χῶρος τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς καὶ συγκεκριμένα τὸ νότιο τμήμα της, ἀνάμεσα στὴν Παναγία Χαλκέων καὶ τὴν ὁδὸ Φιλίππου, ὅπου βρίσκεται καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος, μετασχηματίσθηκε στὰ βυζαντινὰ χρόνια σὲ μιὰν ἀνοιχτὴ πλατεία, ποὺ ἀναφέρεται στὰ κείμενα ὡς *μεγαλοφόρος*.

Πολλὰ προβλήματα τοπογραφίας τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης σχετίζονται μὲ τὸ χῶρο αὐτὸ καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ἁγίου Νικολάου παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον.

Ἡ μικρὴ ἔρευνα τοῦ 1973² ἀποκάλυψε τμήματα τῆς κόγχης, τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ πυρπολημένου τὸ 1917 ναοῦ, καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο του μιὰ πλακόστρωτη αὐλὴ μὲ τρεῖς ἐξαγωνικὲς κτιστὲς βάσεις κιόνων.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν δὲν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ ἐντοπισθοῦν ἀνασκαφικὰ τὸ νότιο κλίτος καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκα τοῦ ἴδιου ναοῦ, γιὰτὶ καλύπτονται ἀντίστοιχα ἀπὸ τὰ θεμέλια τῆς οἰκοδομῆς ποὺ βρίσκεται πρὸς νότον καὶ τὸ κατὰστρωμα τῆς ὁδοῦ Μητροπολίτου Γενναδίου.

Ἡ ἀνασκαφή συνεχίσθηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε μὲ μικρὰ κενὰ ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1976 μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1977³. Ἀποκαλύφθηκαν, ἐκτὸς

1. Χ. Μπακιρτζῆ, Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, «2ο Συμπόσιο Ἀρχαίας Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη 1973, σ. 260, ὅπου συγκεντρώνεται καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. ΑΔ 1973, Χρονικὰ ὑπὸ ἔκδοσιν.

3. Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησα συνεχῶς ὡς ἐπιστημονικὴ βοηθός. Γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς δημοσίευσης εὐχαριστῶ τίς ἐφόρους κυρίες Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαίδου

ἀπὸ τὸν πυρπολημένο τὸ 1917 ναό, τμήματα μιᾶς παλιότερης μεταβυζαντινῆς ἐκκλησίας κι ἐνός βυζαντινοῦ κτίσματος, δάπεδα παλαιοχριστιανικῶν καὶ ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, μεγάλο τμήμα ἐνός κτιρίου ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀρκετὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, νομίσματα, πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ πλῆθος κεραμεικῶν εὐρημάτων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς ὡς τοὺς νεώτερους χρόνους.

Τὰ εὐρήματα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἀνοίχτηκαν ἑπτὰ τομές, ποὺ συνενώθηκαν ἔπειτα. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ Α, Β, Γ, Δ καὶ Η ἔγιναν μέσα στὸ κεντρικὸ κλίτος τοῦ καμένου ναοῦ, ἡ Ζ στὸ βόρειο καὶ ἡ Ε σύρριζα μετὰ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου τοίχου του.

Ὁ ναὸς Α. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ ἦταν μιὰ μεγάλη τρίκλιτη βασιλικὴ μήκους 35,50μ. καὶ πλάτους 15,50μ. μετὰ κόγχη πολυγωνική, μικρὴ πρόθεση κι εὐρύχωρο διακονικὸ (σχ. 4 φάση Α καὶ σχ. 1).

Τμήματα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ, ποὺ ἦταν στρωμένο μετὰ μαρμάρινες πλάκες (πίν. 1α) διασώζονται ἀκόμη στὸ Ἱερὸ Βῆμα καὶ τὸ διακονικὸ. Στὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ ναοῦ διατηρεῖται μόνο τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου του ἀπὸ ντόπιους πρασινόλιθους.

Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου κτίσθηκε μετὰ ἐναλλασσόμενη τοιχοδομία ἀπὸ ντόπιες σχιστόπλακες καὶ πλίνθους διαστάσεων 0,20 × 0,05μ. τοποθετημένους σὲ τρεῖς ζῶνες (πίν. 1β). Τὸ πλάτος τῶν στυλοβατῶν τῆς εἶναι 0,60μ. καὶ τῶν τοίχων τῆς ὑποθεμελίωσης, ποὺ φθάνει τὰ 4μ. καὶ ὀφείλεται στὴ μεγάλη ἐπίχωση τοῦ χώρου, εἶναι 0,80μ.

Σ' ἓνα σημεῖο τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ νότιου στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους παρατηρεῖται ἀνακουφιστικὸ τόξο ἀπὸ πλίνθους (πίν. 2α). Τὸ κάτω ἀπὸ τὴν καμάρα τμήμα του γέμισε πρόχειρα μετὰ ἀργολιθοδομῆ καὶ παρουσιάζει φανερὴ ἀντίθεση σὲσχέση μετὰ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιμελημένη τοιχοδομία

καὶ Χρ. Τσιούμη. Ἐπίσης τὴν ἀρχιτέκτονα τῆς Ἐφορείας δ. Κ. Θεοχαρίδου καὶ τὸν κ. Ἁ. Κούντουρα, ποὺ ἔκαναν τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς, τὸν κ. Θ. Ὀμήρου, ποὺ σχεδίασε τὶς τομές τῶν ἀγγείων καὶ τὴ συνάδελφο δ. Δ. Εὐγενίδου γιὰ τὴ βοήθειά τῆς στὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς.

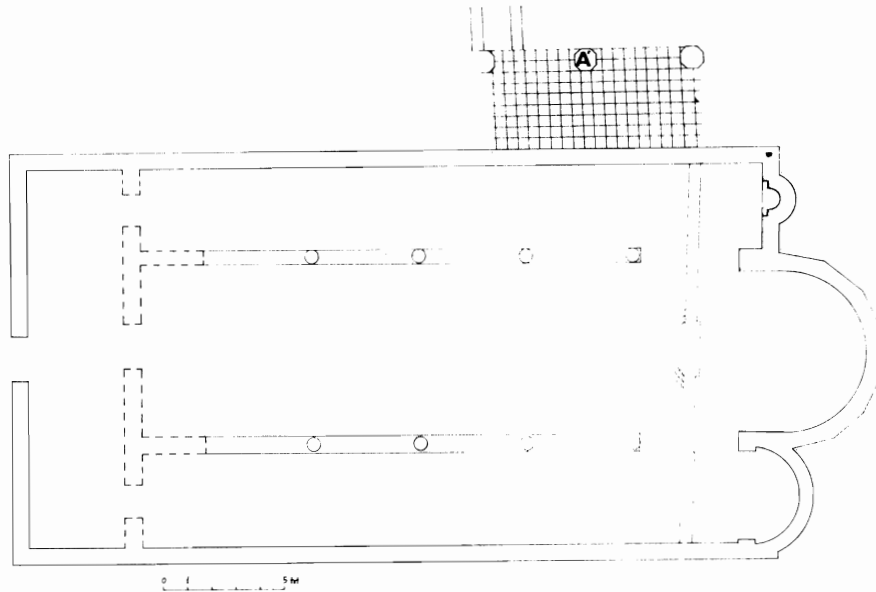
Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν κ. Χ. Μπακιρτζῆ γιὰ τὶς ὑποδείξεις του καὶ τὸ ἐνδιαφέρον μετὰ τὸ ὁποῖο ἄκουγε καὶ συζητοῦσε κάθε ἀνασκαφικὸ πρόβλημα. Στὸν ἴδιο ὀφείλονται καὶ οἱ φωτογραφίες τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων.

Τέλος θέλω νὰ εὐχαριστήσω ἰδιαίτερα τὸ χημικὸ κ. Χ. Σωτηρόπουλο, πρόεδρο τῆς ἐπιτροπῆς Θεσσαλονικέων γιὰ τὴ διάσωση τοῦ ἱστορικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ, γιὰ τοὺς ἀγῶνες του καὶ τὴν ἀμέριστη ἠθικὴ του συμπαράσταση στὸ ἔργο τῆς ἀνασκαφῆς.

Στὸν κατάλογο τῶν εὐχαριστιῶν πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν ἀκόμη τὸ ἀνασκαφικὸ συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ ἐργαστηρίου συντηρήσεως ποὺ ἐπιμελήθηκε τὰ εὐρήματα.

τοῦ νότιου στυλοβάτη. Ἡ σκοπιμότητα μιᾶς ἀνάλογης κατασκευῆς ἐρμηνεύεται γιὰ στατικούς λόγους κι ἔχει πιθανότατα ἀνακουφιστικὸ χαρακτήρα.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, ὅπως διατηρήθηκε στὴ μνήμη τῶν παλιῶν Θεσσαλονικέων, ποὺ ρωτήθηκαν σχετικά, θύμιζε πολὺ τὸ σημερινὸ Ἁγιο Μηνᾶ¹. Οἱ περισσότεροι θυμοῦνται ἓνα τέμπλο λευκὸ ποῦ, ὅπως διαπιστώθηκε κατὰ

Σχ. 1. Ἡ κάτοψη τοῦ καμένου ἀπὸ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1917 ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ.

τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, ἔφερε ἵχνη ὀρθομαρμάρωσης, δὲν ἦταν ὅμως σὲ θέση νὰ μᾶς πληροφορήσουν ἂν ὑπῆρχε γυναικωνίτης, ποῦ συνήθως στὰ χρόνια αὐτὰ κατασκευαζόταν πάνω ἀπὸ τὸ νάρθηκα.

Οἱ πληροφορίες μας λένε ἀκόμη ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ ἦταν ὑπερυψωμένο² σὲ σχέση μετὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἀπ' ὅπου μετὰ διπλὴ σκάλα μποροῦσε ν' ἀνέβει κανεὶς στὴν ἐκκλησία.

Σύρριζα μετὰ τὸ βόρειο ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ ὑπάρχει δάπεδο ἀπὸ τετράγωνες μαλτεζόπλακες διαστάσεων 0,42×0,42μ., ἐπάνω στοῦ ὁποῖο διατηροῦνται τρεῖς ἑξαγωνικὲς κτιστὲς βάσεις, ποῦ ἀπέχουν μεταξύ τους 3,40μ. (σχ. 4 Α καὶ σχ. 1).

1. Αὐτὴ τὴν εἰκόνα σχημάτισε ὁ κ. Χ. Σωτηρόπουλος γιὰ τὸν παλιὸ ναό.

2. Ἔτσι θυμᾶται τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἡ σεβαστὴ μου δασκάλα κ. Θ. Ἀντωνιάδου, ὅταν παιδί ἔφθασε πρόσφυγας ἀπὸ τὴ Στρώμνιτσα.

Στὴ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ ὑπῆρχε στεγασμένη αὐλὴ καὶ οἱ παραπάνω βάσεις θὰ χρησίμευαν ὡς βάθρα τῶν ξύλινων πιθανότατα κιόνων, ποὺ ὑποστήριζαν τὴ στέγη τῆς αὐλῆς αὐτῆς. Ἔτσι ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ εἶχε τὴ μορφή ποὺ ἔδωσε ὁ κ. Α. Κούντουρας στὸ σχ. 1.

Κατὰ τὴ διάνοιξη τῶν τομῶν Α, Β, Δ καὶ Η μέσα στὸ κεντρικὸ κλίτος τοῦ παραπάνω ναοῦ καὶ σὲ βάθος 0,40μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τοῦ ἀποκαλύφθηκε ἀποχετευτικὸ σύστημα ἀπὸ πῆλινους κυλινδρικοὺς σωλῆνες διαστάσεων 0,20×0,10μ. Τὸ σύστημα αὐτὸ (πίν. 2β) ποὺ εἶχε διασταυρούμενες κετευθύνσεις ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ ἀπὸ Α πρὸς Δ κατέληγε σὲ τέσσερα μεγάλα πιθάρια, ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς φρεάτια καθαρισμοῦ καὶ προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ δεύτερη χρῆση.

Κατὰ πληροφορίες τῶν περιοίκων, μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ τοῦ 1922 ἰδρύθηκαν ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ καμένου ναοῦ προσφυγικὲς ἐγκαταστάσεις. Στὰ χρόνια αὐτὰ πρέπει νὰ ἔγινε καὶ τὸ παραπάνω ἀποχετευτικὸ σύστημα.

Ὁ ν α ὸ ς Β. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Α' στρώματος ποὺ ἔχει ὕψος 0,90μ. καὶ εἶναι πολὺ παραγμένο (ὡς σημεῖο 0 γιὰ τὶς μετρήσεις θεωροῦμε τὴν ἐπιφάνεια τοῦ καμένου ναοῦ), διαπιστώθηκε κατὰ μῆκος τῶν τομῶν Α, Β, Γ, Δ καὶ Η ποὺ ἐνώθηκαν ἔπειτα, ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος ἐνὸς ἄλλου ναοῦ μαζὶ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα καὶ τὸ δάπεδό του, ἀπὸ τετράγωνα μαλτεζόπλακες, ποὺ ὀνομάσαμε συμβατικὰ βασιλικὴ Β.

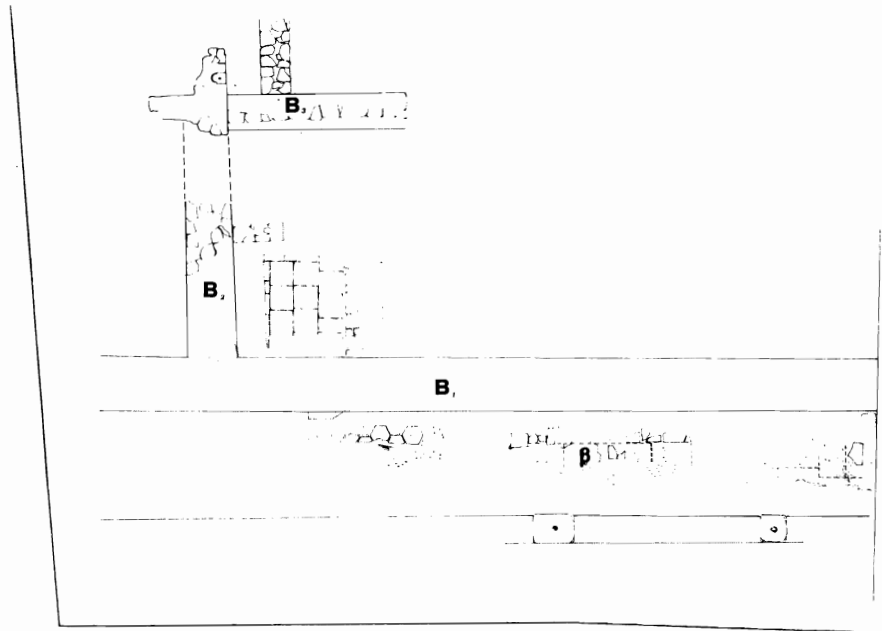
Ἡ βασιλικὴ Β ἦταν ἕνας εὐρύχωρος τρίκλιτος ναὸς κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή. Τὸ δάπεδό της, ὅπως διαπιστώθηκε στὶς τομῆς Β καὶ Γ ἦταν στρωμένο μὲ τετράγωνα μαλτεζόπλακες διαστάσεων 0,50×0,50μ. (πίν. 3α). Στὴν τομὴ Α δὲν διατηρήθηκε τὸ δάπεδο, ἀλλὰ μόνον τὸ ὑπόστρωμά του κι ἐπάνω σ' αὐτὸ βρέθηκε ἕνα τουρκικὸ νόμισμα.

Στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοίχου της (Β1 στὰ σχ. 4 καὶ 2), ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 15μ. κι ἔχει πλάτος 1μ. καὶ ὕψος 3μ., διακρίνονται τρεῖς σειρὲς ξυλοδεσιῆς (πίν. 3β). Μέσα στὴν τοιχοδομίᾳ τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρέθηκε ἐντοιχισμένο ὑλικὸ ἀπὸ παλιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως κιονόκρανα, ἀποτμήματα κιόνων, κοσμητῆτες, ἐνῶ σὲ ἀρκετὲς πέτρες τῆς ὑποθεμελίωσής του διατηροῦνται ἔχνη τοιχογράφησης (πίν. 4α). Οἱ δύο ὄψεις τῆς ἀνωδομῆς τοῦ τοίχου Β1 καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα καλύπτονται μὲ παχὺ κονίαμα γαλάζιου χρώματος.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Β, ποὺ ἔχει πλάτος 1μ., διαπιστώθηκε μέσα στὶς τομῆς Β καὶ Ζ σὲ μῆκος 6,20μ. καὶ δὲν θεμελιώνεται βαθιά. Τὸ ὕψος τῆς ὑποθεμελίωσής του φθάνει μόλις τὰ 0,60μ. καὶ τὸ ὀλικὸ του ὕψος τὰ 1,50μ. Ἡ πορεία τοῦ τοίχου αὐτοῦ (σχ. 4 καὶ 2 Β2) διακόπτεται ἀπὸ τὶς ὑποθεμελίωσεις τῶν τοιχοβατῶν τοῦ καμένου ναοῦ.

Ἐδῶ βρέθηκε ἐντοιχισμένη βάση παλαιοχριστιανικοῦ ἀμφικίονα παραθύρου (πίν. 4β).

Μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ Α' στρώματος βρέθηκαν, θραῦσμα μαρμάρινου τοιχοβάτη, μπουστο μικροῦ ἀγάλματος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. με λειασμένη ἐπιφάνεια (πίν.5α), κομμάτι ἄκανθας ἀπὸ θεοδοσιανὸ κιονόκρανο καὶ λίγα ὄστρακα

Σχ. 2. Τὰ εἰσώτια τῆς μεταβυζαντινῆς βασιλικῆς Β τοῦ 1722

Τσανάκ-Καλέ τοῦ 19ου αἰ. Ἐπίσης ἓνα κομμάτι ἀπὸ μεγάλο παλαιοχριστιανικὸ ἄγγειο, χεῖλη ἀγγείων 9ου-10ου αἰ., ἄρκετὰ ὄστρακα με κίτρινη ἐφύαλωση καὶ πολλὰ ἐφουαλωμένα sgraffito 14ου-16ου αἰ., μαζί μ' ἓναν τριποδίσκο καὶ ἄρκετὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ κεφάλι ἀγίου ἀπὸ πολυπρόσωπη σύνθεση μεταβυζαντινῶν χρόνων (πίν. 5β).

Στὴν τομὴ Ζ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 3,50μ. τμῆμα τοῦ νότιου στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς Β (πίν. 6α), ποὺ ἔχει πλάτος 0,60μ. καὶ ὕψος 0,70μ. καὶ θεμελιώνεται ἐπάνω σὲ βυζαντινὸ πλίνθινο δάπεδο. Τὸ δάπεδο αὐτὸ (Γ στὸ σχ. 4) διαπιστώθηκε στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς τομῆς Ζ καὶ σὲ βάθος 2,50μ.

Στὴν ἴδια τομὴ καὶ σὲ ἀπόσταση 1μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ἀποκαλύφθηκε ἓνας ἄλλος μικρὸς ἐπιφανειακὸς τοῖχος, ποὺ συνδέεται

μέ τὸ στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς Β καὶ συνεχίζεται πρὸς βορράν.

Τὸ ὅτι ὁ στυλοβάτης τῆς βασιλικῆς Β εἶναι πολὺ στενὸς καὶ δὲν προχωρεῖ σὲ βάθος, δὲν ἐπιτρέπει νὰ δεχθοῦμε μαρμάρινες κιονοστοιχίες γι' αὐτήν, ἀλλὰ ξύλινες.

Ἡ κόγχη τοῦ ναοῦ αὐτοῦ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐντοπισθεῖ, γιατί βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐνῶ τὸ κεντρικὸ καὶ βόρειο κλίτος του προχωροῦσε βόρεια ἔξω ἀπὸ τὸν καμένο ναὸ Α' τοῦ 1917.

Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου Β1 καὶ σὲ βάθος 1μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τοῦ καμένου ναοῦ ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες τοποθετημένες ἀφρόντιστα (σχ. 2β).

Σύρριζα μὲ τὴ νότια ὄψη τοῦ τοίχου Β1 ἀποκαλύφθηκε ἐπάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ κατώφλι κτισμένο μὲ πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Μαρμάρινος κοσμητῆς χρησιμοποιήθηκε σὲ β' χρήση ἐδῶ, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ ἴχνος ποῦ ἄφησε στὸ ἀσβεστοκονίαμα.

Σ' ἓνα μῆκος 2μ. ἀνατολικά ἀπὸ τὸ κατώφλι αὐτό, ἡ πλακόστρωση χρησιμοποιεῖ ἐξαγωνικὲς πλίνθους. Τὸ δάπεδο ποῦ ἀποκαλύφθηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τοίχου Β1 ἀνῆκε σὲ κάποιο πρόσκτισμα ἢ αὐλὴ τῆς βασιλικῆς Β, ὅπως ἀφήνει νὰ συμπεράνουμε τὸ κατώφλι, ποῦ μὲ κάποια μικρὴ θύρα ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ ναό.

Ἄρα ὁ τοῖχος Β1 εἶναι ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς βασιλικῆς Β. Στὴν ἀποψη αὐτὴ συνηγορεῖ καὶ τὸ πλάτος του, ποῦ ταιριάζει σὲ ἐξωτερικὸ τοῖχο.

Ἡ κατασκευὴ τῆς βασιλικῆς Β ἀνάγεται στοὺς ὕστερους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ὅπως φανερῶνουν τὰ κατασκευαστικὰ ὑλικά, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα εὐρήματα, ὄστρακα ἀγγείων καὶ νομίσματα, ποῦ βρέθηκαν στὴν κοίτη τῶν τοίχων τῆς.

Μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Β' στρώματος ποῦ ἔχει ὕψος 2μ. καὶ εἶναι γεμάτο ἀπὸ ὄστρακα ἀγγείων, ποῦ βρίσκονται μέσα στὴν κοίτη τοῦ τοίχου Β1 βρέθηκαν:

1) Βυζαντινὸ μαρμάρينو ἀκόσμητο κιονόκρανο διαστάσεων 0,70×0,33μ. (πίν. 6β) μὲ ἔξαρμα στὴν κάτω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἔδραση τοῦ κίονα, ποῦ ἴσως ἀνήκει σὲ τέμπλο, ὅπως ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἢ μικρὴ διάμετρος τοῦ κίονα (0,18μ.).

2) Δύο συνανήκοντα κομμάτια ἀμφιγλύφου παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου (πίν. 7α,β) μὲ παράσταση σταυροῦ ἐγγεγραμμένου μέσα σὲ στεφάνι δάφνης στὴν α' ὄψη καὶ ἀπλοῦ σταυροῦ στὴ β' τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.¹.

1. Ἀνάλογα θωράκια βρέθηκαν στὴ Θάσο. Βλ. Ἄ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος

3) Τμήμα θωρακίου μέσου ὕψους 0,20μ. Σώζονται δύο κάθετες ραβδώσεις ἀπὸ τὴν κεραία τοῦ σταυροῦ.

4) Κομμάτι ἄκανθας θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου με ἴχνη μαύρου χρώματος.

5) Τμήμα κιονίσκου κιβωρίου ἀπὸ ἀτράκιο λίθο.

Τὰ ὄστρακα τοῦ Β' στρώματος εἶναι ἀνάμεικτα, ρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά, βυζαντινά καὶ νεώτερα καὶ ἡ διατάραξή τους ὀφείλεται στὴ διάνοιξη τῶν θεμελίων τῆς τελευταίας ἐκκλησίας. Ἀναφέρουμε ὄστρακα ραβδωτά, λεπτά χερούλια ἀπὸ μαγειρικά σκεύη, κομμάτια ἀπὸ terra sigillata, ἓνα κομμάτι λεπτοῦ ἀγγείου με διάφανη ἐφυάλωση καὶ ἴχνη slip painted, δύο κομμάτια ἀπὸ πινάκιο τοῦ 12ου αἰ. με ἐγχάρακτα λαγουδάκια καὶ πολλὰ ὄστρακα ἐγχάρακτα με κίτρινη ἐφυάλωση. Ἐπίσης μερικά ἐγχάρακτα με λεπτὴ χάραξη¹ (fine style).

Μέσα στὶς τομῆς Β καὶ Η καὶ στὸ Β' καὶ Γ' στῶμα βρέθηκαν ἄφθονα σπαράγματα μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ποὺ πρέπει ν' ἀνήκουν στὴν τοιχογράφηση τῆς βασιλικῆς Β. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ σπαράγματα αὐτὰ βρέθηκαν κατὰ μῆκος τῆς νότιας ὄψης τοῦ τοίχου Β1 μᾶς κάνει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ὅπου πιθανότατα ὑπῆρχε στοά, ἦταν τοιχογραφημένη.

Ἀπὸ τὰ σπαράγματα αὐτὰ (455 γιὰ τὴν ἀκρίβεια) ἐνδιαφέρον περισσότερο παρουσιάζουν τὰ μεγαλύτερα, γιὰτι μᾶς βοηθοῦν νὰ κερδίσουμε μιὰν εἰκόνα τοῦ συνόλου.

Τὰ χρώματά τους εἶναι μαῦρο, ἀνοιχτὸ καὶ σκοῦρο κόκκινο, γκρίζο, πορτοκαλλί, βυσσινί, ἄσπρο καὶ χρυσό.

Τὸ σημαντικότερο εἶναι ἓνα κομμάτι με παράσταση ἀρχιερέων ἀπὸ μεγάλη σύνθεση (πίν. 8α) πιθανότατα Κοίμησης Ἀγίου Νικολάου, ὅπως συμπεραίνει κανεὶς συγκρίνοντας τὴν παράσταση αὐτὴ με τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφانوῦ², τὴν ὁποία χωρὶς καμιά ἀμφιβολία εἶχε ὑπόψη του ὁ ζωγράφος.

Μέσα σὲ σκοῦρο κάμπο διακρίνονται ἀρχιερεῖς με στρογγυλὰ μεγάλα καπέλα. Τὸ περίγραμμα τῶν προσώπων ἀποδίδεται με ἀνοιχτὸ καφέ, πράσινο χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ φῶτα, ἐνῶ τὰ γένεια ἀποδίδονται με καφέ καὶ μαῦρες κυματιστὲς γραμμές.

παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθήνα 1952, σ. 514 καὶ τ ο ὕ ἱ δ ι ο υ, Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου, ABME Ζ'(1951)31 καὶ 62.

1. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀγγείων αὐτῶν βλ. C h. M o r g a n, Corinth, v. XI, Cambridge Massachusetts 1942, σ. 115 κ.έ.

2. Ἄ. Ξ υ γ γ ο π ο ὕ λ ο υ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφانوῦ, Ἀθήνα 1964, σ. 116.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα σπάραγμα ἀνάγλυφης τοιχογραφίας ἀπὸ φωτοστέφανο ἀγίου μὲ χρώματα χρυσὸ γιὰ τὸ φωτοστέφανο καὶ ἄσπρο γιὰ τὸ πρόσωπο (πίν. 8β).

Σὲ ἓνα ἄλλο κομμάτι διακρίνεται δίκτυ μὲ ψάρια (πίν. 8γ). Ἡ θάλασσα ἀποδίδεται μὲ ἀνοιχτοὺς γκριζογάλανους καὶ σκούρους τόνους καὶ τὰ ψάρια μὲ κίτρινο, κόκκινο καὶ ἀνοιχτὸ ρόδινο χρῶμα.

Ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ εἶναι μετριότατη ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη, ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας¹.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ σκάμματος (τομὲς Β καὶ Η) τὸ ὕψους 1μ. στρώμα Γ' εἶναι καθαρὰ βυζαντινὸ μὲ ἄφθονα εὐρήματα βυζαντινῆς κεραμεικῆς. Πολὺ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὸ ἐγγάρακτο γραπτὸ ἄγγειο μὲ τὴν παράσταση ὀργανοπαίχτη στὸ ἐσωτερικὸ (πίν. 9α καὶ σχ. 3) καὶ τὰ γραπτὰ τύπου *marbre wage* ὄστρακα ἀπὸ ἄγγεϊα μὲ σφαιρικὸ σῶμα καὶ διακόσμηση ἀπὸ κηλίδες χρώματος καφέ (πίν. 9β), τὰ ἐγγάρακτα μὲ κίτρινη ἐφυάλωση (*yellow glaze sgraffito*) ἢ τὰ *incised sgraffito*, τὰ ἐγγάρακτα μὲ λεπτὴ χάραξη (πίν. 9γ) (*fine style*), ποὺ ἀνήκουν σὲ ἀνοιχτὰ ἄγγεϊα μὲ κουφικὴ ἐγγάρακτη διακόσμηση καὶ σπεῖρες (πρβλ. Morgan, *Corinth* τ. XI, σ. 117, τέλη 11ου-ἄρχὲς 12ου αἰ.).

Μέσα στὸ Γ' στρώμα καὶ σὲ βάθος 3,70μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ Α διαπιστώθηκε τμῆμα βυζαντινοῦ τοίχου (πίν. 10α) κατασκευασμένου ἀπὸ πέτρες καὶ πλίνθους, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ (σχ. 4 φάση Δ).

Ἔχει μῆκος 1,70μ. πλάτος 0,60μ. καὶ ὕψος 0,30μ. καὶ διατηρεῖ ὀρθομαρμάρωση στὴν ἀνατολική του ὄψη. Οἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων του εἶναι 0,26×0,29μ. καὶ τὸ πάχος τους 4 ἐκ. Τὸ ἄρμολόγημά του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄσβεστοκονίαμα ποὺ περιέχει τρίμματα κεραμίδων.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρέθηκαν ἄφθονα βυζαντινὰ ὄστρακα σὲ μεγάλη ποικιλία.

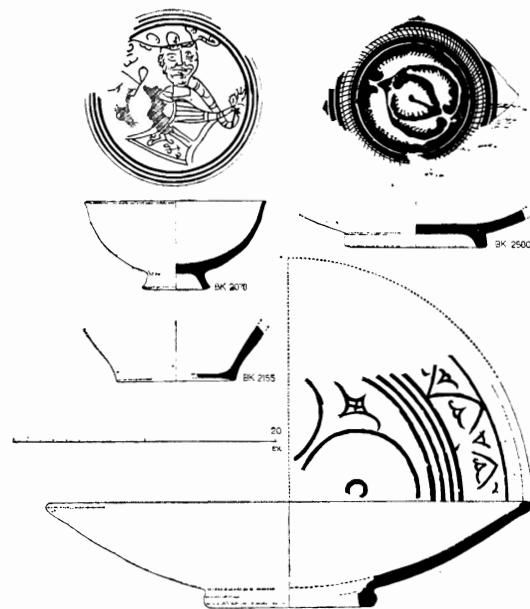
Στὴν ἴδια φάση (Δ στὸ σχ. 4) ἀνήκει ἐπίσης ἓνα τμῆμα δαπέδου μὲ μαρμάρινες πλάκες, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 4μ. Ἐπάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ βρέθηκε ἓνα χάλκινο βυζαντινὸ νόμισμα τοῦ 13ου αἰ. (Ἰωάννης Κομνηνὸς Δούκας 1237-1242), ποὺ δίνει τὸ ὄριο τῆς ζωῆς του.

Κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Δ τῆς βυζαντινῆς φάσης διαπιστώθηκε ἄλλος τοίχος ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων μὲ κατεύθυνση ἐπίσης ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ὁ παραπάνω τοίχος (Ε1 στὸ σχ. 4), ποὺ εἶναι κτισμένος μὲ πλίνθους πάχους 3 ἐκ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 2,80μ., ἔχει πλάτος 1μ. καὶ ὕψος 0,75μ. Στὰ βυζαντινὰ χρόνια καλύφθηκε μὲ παχιά στρώση ἀπὸ κουρασάνι ὕψους 0,20 μ. ποὺ

1. Γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βλ. Ἄ. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωση, Ἀθήνα 1957, σ. 283 καὶ Μ. Chatzidakis, *Contribution à l'étude de la peinture post-byzantine* τὰ p. de H. Cont.

χρησιμοποιήθηκε ὡς ὑπόστρωμα δαπέδου τοῦ κτίσματος τῶν βυζαντινῶν χρόνων πρὸ ἀναφέρεται παραπάνω.

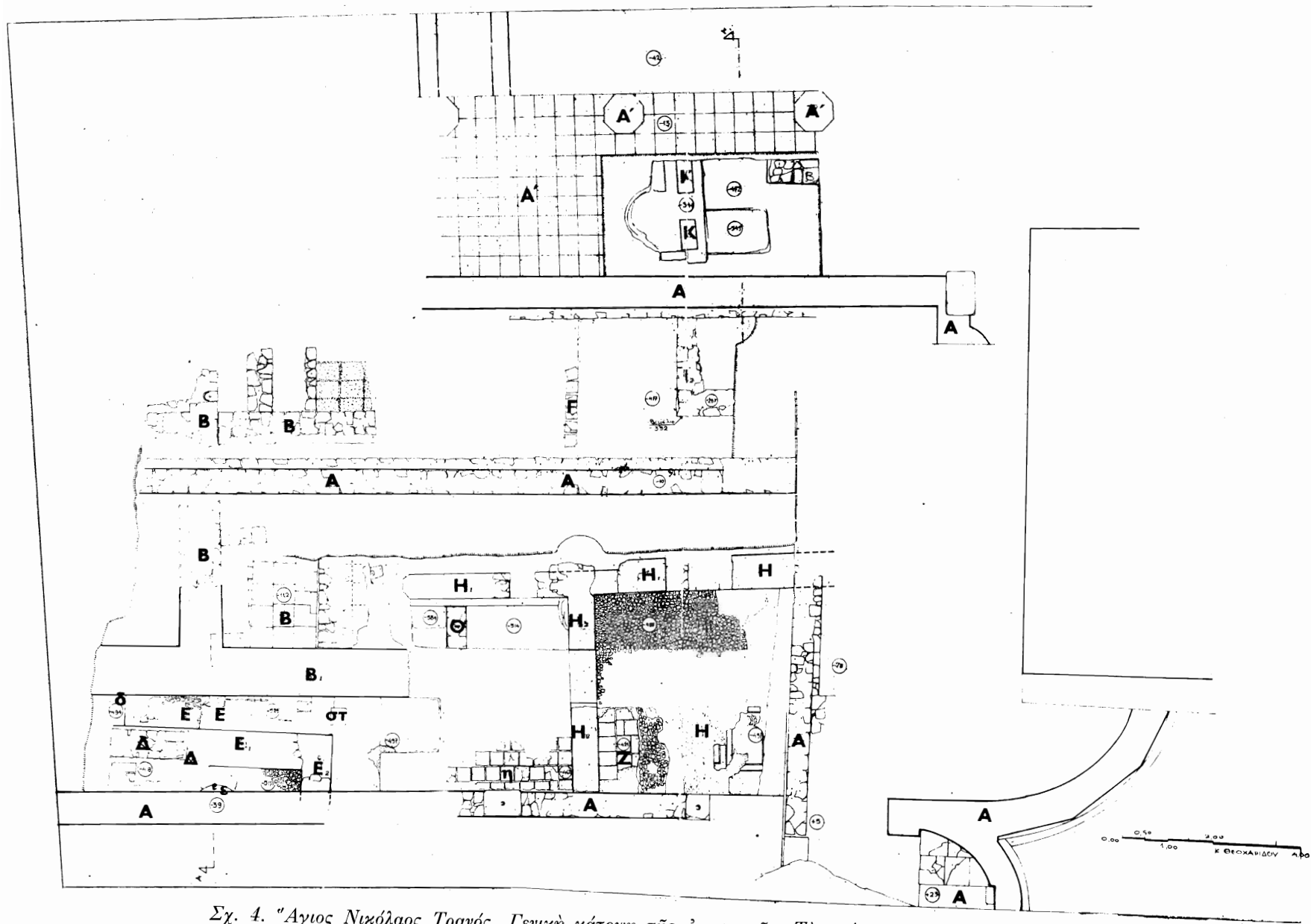
Στὴν ἐπίχωση τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ τοίχου (στρώμα Δ) βρέθηκαν πολλὰ ραβδωτὰ παλαιοχριστιανικὰ ὄστρακα, ἀρκετὰ late Roman ware κι ἓνα κομμάτι ἀπὸ λυχνάρι τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (πίν. 10γ). Ἐπίσης ἓνα χάλκινο νόμισμα (Fl. Crispus 324-330) νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης.

Σχ. 3. Ἀπεικονίσεις καὶ τομὲς χαρακτηριστικῶν βυζαντινῶν ἀγγείων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ
(Σχέδιο Θ. Ὁμήρου)

Σὲ βάθος 5,07μ. καὶ ἀνάμεσα στὸν ὑστερορωμαϊκὸ τοῖχο E1 καὶ στὸν τοῖχο B1 τοῦ ναοῦ Β (βασιλικὴ Β) διαπιστώθηκε (πίν. 10β) ὑστερορωμαϊκὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο (Ε στὸ σχ. 4), στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ὁποίου διατηροῦνται πλίνθοι. Ἡ παρουσία τους ἐξηγεῖται ἴσως ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη ἐπιδιόρθωση καὶ συμπλήρωση τοῦ μαρμαροθετήματος. Ἐπάνω στὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο Ε βρέθηκε ἓνα νόμισμα Θεοδοσίου Α' νομισματοκοπείου Ἀντιοχείας τοῦ 383 μ.Χ.

Λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ καὶ στὸ δυτικότερο ἄκρο τοῦ σκάμματος διαπιστώθηκε σὲ βάθος 4,70μ. καὶ ἄλλο τμῆμα πλίνθινου παλαιοχριστιανικοῦ δαπέδου (δ στὸ σχ. 4), ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ ὄστρακα πρὸ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ αὐτό.

Σχ. 4. "Αγιος Νικόλαος Τρανός. Γενική κάτοψη της ανασκαφής. Τα γράμματα δηλώνουν τις φάσεις.

Ἡ συνέχεια τῆς ἔρευνας ἔδειξε ὅτι ὁ ὑστερορωμαϊκὸς τοῖχος E1 συνδέεται μ' ἓναν ἄλλο, ἴσως παλιότερο τοῖχο E2, ποὺ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β. Οἱ δύο παραπάνω τοῖχοι ἀνήκουν πιθανότατα στὸ ἴδιο κτίριο, γιατί ὀρίζουν δύο μαρμαροθετημένους χώρους δεξιὰ κι ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο E1. Τὸ δάπεδο τοῦ νότιου χώρου βρίσκεται 0,10μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ βόρειου χώρου.

Ὁ τοῖχος E2 ἔχει μῆκος 1,20μ., πλάτος 0,70μ. καὶ ὕψος 0,70μ. Ἡ ἀνατολική του ὄψη εἶναι ἐπιχρισμένη καὶ πατεῖ σὲ ρωμαϊκὸ δάπεδο ἀπὸ ἀποσαθρωμένους πλίνθους, ποὺ διαπιστώθηκε σὲ βάθος 5,40μ. Ἐπάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ βρέθηκε ἓνας ὀρθογώνιος μαρμάρινος δόμος διαστάσεων 0,32×0,40μ. (φάση στ στὸ σχ. 4 καὶ πίν. 10β).

Στὴν ἐπίχωση τῆς νότιας ὄψης τοῦ τοῖχου E1 (στρώμα Δ') βρέθηκαν πολλὰ ραβδωτὰ ὄστρακα ἀπὸ παλαιοχριστιανικοὺς ἀμφορεῖς καὶ δύο πρῶιμα βυζαντινὰ μὲ ὑποκίτρινη ἐφυάλωση.

Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ τέρμα τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ νότιου τοιχοβάτη τοῦ ναοῦ τοῦ 1864 διακρίνονται ἴχνη ὑστερορωμαϊκῆς κυκλικῆς κατασκευῆς ἀπὸ πλίνθους, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὰ προσκείμενα σ' αὐτὴν κτίρια (βλ. σχ. 4ε).

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ σκάμματος, μέσα στὸ κεντρικὸ κλίτος τοῦ καμένου ναοῦ (ναὸς Α) μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ὕψους 1μ. στρώματος Γ', ποὺ εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ καθαρὰ παλαιοχριστιανικὸ, διαπιστώθηκε ἀρχικὰ ἓνα στρώμα καταστροφῆς ὕψους 0,30μ. ἀπὸ πέτρες καὶ σπασμένους πλίνθους, ἀνάμικτο μὲ κομμάτια ἀπὸ συνθετικὸ κονίαμα. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ ἀποκαλύφθηκαν σὲ ὅλο τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ σκάμματος οἱ τοῖχοι ἑνὸς ὑστερορωμαϊκοῦ κτιρίου μὲ δύο εἰσόδους, ἀπ' τὶς ὁποῖες ἡ μία βρίσκεται στὴ δυτικὴ ὄψη καὶ ἡ ἄλλη στὸν βόρειο τοῖχο (πίν. 11α καὶ φάση Η στὰ σχ. 4 καὶ 5). Ὁ τοῖχος Β1 τοῦ ναοῦ Β κάλυψε θυραῖο ἀνοιγμα πλάτους 1,17μ. ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ δυτικὰ στὴν «αἴθουσα».

Τὸ κτίριο αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓναν ἐπιμήκη τοῖχο (H1 στὸ σχ. 4) μήκους 8,70μ., ποὺ ἐπιδιορθώθηκε σὲ μεταγενέστερη φάση, καὶ ἀπὸ τὸν κάθετο σ' αὐτὸν τοῖχο H2 καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ θυραίου ἀνοιγματος τὸν τοῖχο H3 ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 2μ. καὶ ἔχει πλάτος 0,60μ.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ τοῖχου H3 καὶ σὲ βάθος 3,45μ. διαπιστώθηκε κυρτὴ ὀρθογώνια σκαφοειδῆς κατασκευὴ ἀπὸ ἀσβέστη (πίν. 11β) καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν παλαιοχριστιανικὸ δάπεδο (φάση Ζ στὸ σχ. 4 καὶ πίν. 11γ) στρωμένο μὲ πλίνθους διαστάσεων 0,40×0,38μ. καὶ πάχους 3 ἐκ.

Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ βρέθηκαν 27 μεγάλα κομμάτια παλαιοχριστιανικῶν τοιχογραφιῶν ποὺ μιμοῦνται ὀρθομαρμάρωση¹. Διακρίνονται

1. Ἀνάλογες τοιχογραφίες ποὺ χρονολογοῦνται ἐπίσης τὸν 5ο αἰ. βρέθηκαν στὴ Βοί-

(πίν. 12α) δύο χρωματικές ζώνες σὲ σκοῦρο κόκκινο καὶ λευκό καὶ τὸ κυρίως διακοσμητικὸ θέμα εἶναι πράσινες καὶ σκοῦρες κόκκινες κυματιστὲς γραμμὲς μέσα σὲ κίτρινο φόντο.

Ἡ «σκαφοειδῆς κατασκευή» ἦταν πιθανότατα ἡ ὑποθεμελίωση μιᾶς ἄλλης ἀνάλογης ἐπισημότερης κατασκευῆς ἄγνωστου προορισμοῦ, ποῦ ἴσως χρησίμευε γιὰ δεξαμενὴ.

Ὁ τοῖχος Η1 ποῦ θεμελιώθηκε σὲ ρωμαϊκὸ στρώμα ἔχει μῆκος 8,70μ., πλάτος 0,80μ. καὶ διατηρεῖται μέσα στὴν ὑστερορωμαϊκὴ «αἴθουσα» σὲ ὕψος 0,80μ. Δυτικότερα ἔξω ἀπὸ αὐτὴν διασώζεται μόνο ἡ ὑποθεμελίωσή του, ποῦ φθάνει μέχρι βάθος 2μ. Σὲ κάποια φάση τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, ὅταν ἔπαυσε ἡ λειτουργία τοῦ κτιρίου, τόσο ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Η1 ὅσο καὶ ἡ πλάτος 0,15μ. πατοῦρα τῆς ὑποθεμελίωσής του καλύφθηκε (πίν. 12β) μὲ πατημένο πηλόχωμα, ποῦ σχημάτιζε τρεῖς βαθμίδες.

Ὁ τοῖχος Η2 ἔχει μῆκος 1,30μ. καὶ πλάτος 0,60μ. Ἡ δυτικὴ ὄψη του εἶναι ἐπιχρισμένη καὶ προχωρεῖ σὲ βάθος.

Ἀνάμεσα στοὺς τοίχους Η2 καὶ Η3 παρεμβάλλεται ἓνα θυραῖο ἄνοιγμα. Μικρὸ τμήμα τῆς νότιας παρεΐας τοῦ ἀνοίγματος αὐτοῦ καταστράφηκε σὲ μῆκος 0,20μ. γιὰ νὰ περάσει ἡ ὑποθεμελίωση τοῦ τοίχου Β1. Αὐτὸ ἔγινε περισσότερο ἀπὸ διάθεση ἐξοικονόμησης χρόνου παρά ἀπὸ σεβασμὸ στὰ παλιὰ κτίσματα. Ἀπὸ ἀνάλογη σκοπιμότητα διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα ἀρχαῖα λείψανα «μπαζωμένα» κάτω ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες μεταγενέστερες θεμελιώσεις.

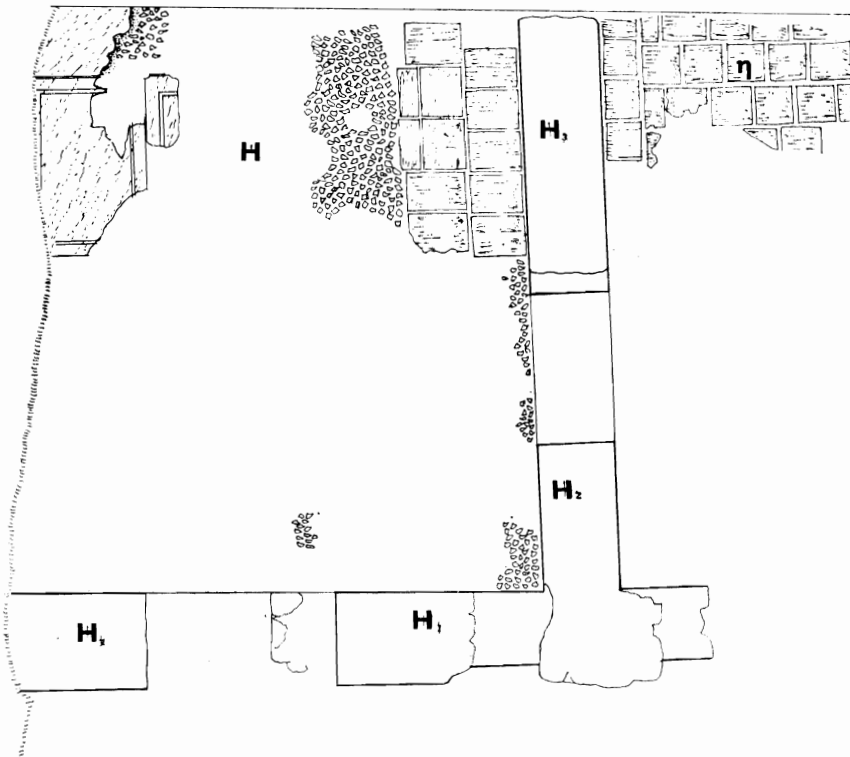
Ἐνα ἄλλο θυραῖο ἄνοιγμα πλάτους 1,50μ. διαπιστώθηκε κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου Η1 στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς «αἴθουσας», τὸ δάπεδο τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε σποραδικὰ σὲ βάθος 4,10μ. καὶ εἶναι στρωμένο μὲ μαρμαροθέτημα καὶ μαρμάρινες πλάκες (πίν. 12γ).

Μιὰ μαρμάρινη πλάκα στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς ὀρθογώνιας «αἴθουσας» ἐμφανίζει κοίλωμα διαστάσεων 0,55×0,20×0,10μ. (πίν. 13α), ποῦ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ τυχαία πτώση μεγάλων ἀντικειμένων ἐπάνω της, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχει κατασκευασθεῖ ἐπίτηδες σὰν εἶδος δεξαμενῆς. Ὡστόσο δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς δεύτερης ἐκδοχῆς, ἐπειδὴ τὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα ἔχουν μεγαλύτερες διαστάσεις.

Στὴν ἐπίχωση τῆς «αἴθουσας» βρέθηκαν ἄφθονα ὑστερορωμαϊκὰ-παιολοχριστιανικὰ ραβδωτὰ ὄστρακα μαζί μ' ἓνα κομμάτι χριστιανικῆς πλίνθου μὲ ἀνάγλυφο σταυρό. Ἐπάνω στὸ μαρμαροθέτημα βρέθηκε ἓνα νόμισμα Ἀρκαδίου τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ., ποῦ ἀποτελεῖ τὸ ὄριο ante γιὰ τὸ μαρμαροθέτημα αὐτό.

ράνη, ὅπως εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ πληροφορήσει ἡ κ. Κ ο υ ρ κ ο υ τ ῖ δ ο υ -Ν ι κ ο λ α ῖ δ ο υ. Βλ. τῆς Ἰ δ ι α ς, Ληνοὶ εἰς τὰς πηγὰς Βοϊράνης, ΑΕ 1973, Χρονικὰ σ. 13 κ.έ.

Τόσο τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο ὅσο καὶ ἡ τοιχοδομία τῆς «αἴθουσας» παρουσιάζουν πολλές κατασκευαστικές ὁμοιότητες μὲ τοὺς τοίχους καὶ τὰ δάπεδα τῶν ρωμαϊκῶν θερμῶν, ποὺ ἐνσωματώθηκαν ἀργότερα στὴν ὑπόγεια κρύπτη τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Σχ. 5. Ἡ κάτοψη τῆς ὕστερορωμαϊκῆς αἴθουσας H

Στὰ σημεῖα ποὺ τὸ μαρμαροθέτημα ἦταν χαλασμένο (σχ. 5) καὶ μέσα σὲ στρῶμα καταστροφῆς ὕψους 0,10-0,20μ., διακρίνονταν πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν. Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες τοῦ γνωστοῦ ὕστερορωμαϊκοῦ incrustation style (πίν. 13β καὶ γ), ποὺ μιμεῖται ὀρθομαρμάρωση¹. Τὰ χρώματά τους εἶναι στιλπνά, στερεά, σὲ μαῦρο, ἄσπρο, πράσινο ἀνοιχτό, πράσινο σκούρο, κεραμιδι ἀνοιχτό καὶ σκούρο καὶ πρέπει νὰ ἀνήκουν σ' ἓνα ἄλλο,

1. Ἀνάλογα παραδείγματα τοιχογραφιῶν δημοσιεύει ὁ καθηγητὴς Σ. Πελεκανίδης, Die Malerei der Konstantinischen Zeit, «Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie», Trier 1965, σ. 215 κ.έ.

λίγο παλιότερο κτίριο, τοῦ ὁποίου τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο ἀποκαλύφθηκε (πίν. 13α καὶ σχ. 5) στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς «αἴθουσας», κάτω ἀπὸ μιὰ μεγάλη πλάκα δαπέδου σὲ β' χρήση, ποὺ φέρει γλυφές στὶς πλευρές καὶ ἔχει διαστάσεις $1,42 \times 0,96\mu$.

Μέσα στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ μαρμαροθετημένου δαπέδου β' βρέθηκε ἓνα ρωμαϊκὸ νόμισμα τῶν πρὶν ἀπὸ τὴν τετραρχία χρόνων, μαζί μ' ἓνα νόμισμα Μαξιμίνου (286-305μ.Χ.). Τὰ νομίσματα αὐτὰ χρονολογοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὸ μαρμαροθέτημα καὶ τὶς τοιχογραφίες (ὄριο ante).

Σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ὀρθογώνιας «αἴθουσας» καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν διαπιστώθηκε ἓνα στρώμα καταστροφῆς ὕψους 1μ. μὲ καμένα κεραμίδια στέγης, πλίνθους καὶ ὄστρακα μεγάλων ἀμφορέων.

Ἐκ τῶν στρώμα αὐτὸ προέρχεται τμῆμα ἐνεπίγραφου ρωμαϊκοῦ ἐπιτυμβίου βωμοῦ (πίν. 14α, β) τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ¹, ποὺ ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε ἢ λάξευση δύο τετράγωνων τὸρμων χρησιμοποίηθηκε σὲ β' ἀνεξακρίβωτη χρήση.

Ἐξω ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἴσοδο τῆς «αἴθουσας» καὶ σὲ βάθος 4,35μ. ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ πλίνθους κίτρινου χρώματος διαστάσεων $0,32 \times 0,32\mu$. ποὺ ἐκτείνεται σὲ μήκος 2,90μ. (πίν. 15α καὶ σχ. 5). Μικρὴ τομῆ, ποὺ ἔγινε στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ παραπάνω δαπέδου, ἀποκάλυψε ὑπόστρωμα δαπέδου ἀπὸ πηλὸ καὶ ἀσβέστη ρωμαϊκῶν χρόνων.

Στὴν τομῆ Α καὶ σὲ βάθος 5,40μ. ἀποκαλύφθηκε τοῖχος (Θ στὸ σχ. 4) ρωμαϊκῶν χρόνων παράλληλος πρὸς τὸν τοῖχο Η1 (πίν. 15β) τῆς ὑστερορωμαϊκῆς φάσης, κτισμένος μὲ πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμμα. Ἔχει μήκος 1μ., πλάτος 0,43μ. καὶ ὕψος 0,35μ. Ἡ ἐπίχωσή του εἶναι κόκκινα χρώματα μὲ ἀφθονία λεπτῶν ρωμαϊκῶν ἀγγείων μὲ σφαιρικὸ σῶμα (βλ. τομῆς στὸ σχ. 6). Μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε ἓνα φθαρμένον ρωμαϊκὸ νόμισμα.

Δυτικὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ σὲ βάθος 5,60μ. διαπιστώθηκε δάπεδο ἀπὸ πατημένο πηλόχωμα. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ βρέθηκε ἓνα νόμισμα Μακεδόνων. Ὁ τοῖχος Θ εἶναι παλιότερος ἀπὸ τὸν τοῖχο Η1, γιατί «πάτησε» ἐπάνω του. Ἐδῶ βρέθηκαν ἀρκετὰ late Roman ὄστρακα μαζί μὲ λίγα ὑστεροελληνιστικὰ μὲ μαῦρο πηλὸ καὶ ἐμπαιστὴ διακόσμηση.

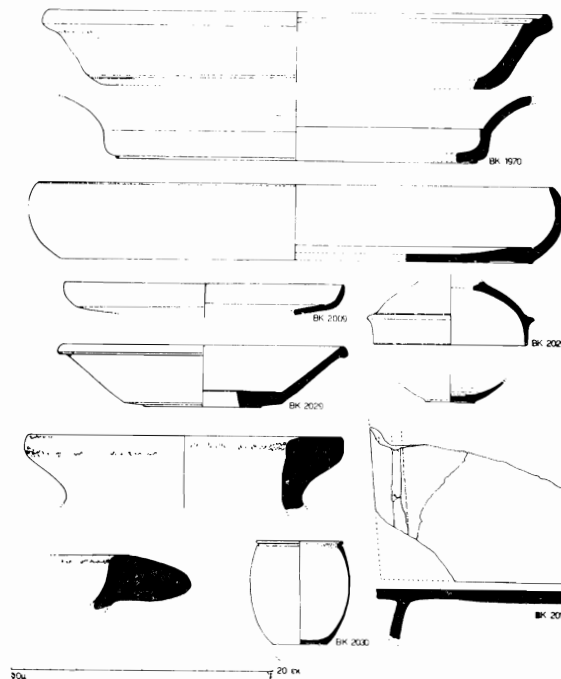
Μέσα στὸ βόρειο κλίτος τοῦ καμένου ναοῦ (ναὸς Α), ὅπου ἀνοίχθηκε ἡ τομῆ Ζ τὰ εὐρήματα εἶναι λιγότερα.

Ἐδῶ διαπιστώθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμῆμα τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς Β, ἓνα πρώιμο βυζαντινὸ δάπεδο ἀπὸ πλίνθους (φάση Γ στὸ σχ. 4) καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τομῆς δύο συνδεόμενοι ὑστερορωμαϊκοὶ τοῖχοι

1. Ἐνεπίγραφους βωμοὺς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ δημοσίευσε ὁ Δ. Λ α ζ α ρ ῖ δ η ς· βλ. Β. Κ α λ λ ι π ο λ ῖ τ ο υ - Δ. Λ α ζ α ρ ῖ δ ο υ, Ἁρχαῖαι ἐπιγραφαὶ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικὴ 1946.

ὑποθεμελιώσεως κτισμένοι με πέτρες (φάση I στὸ σχ. 4). Στὸ ἐσωτερικὸ τους διαπιστώθηκε κόκκινο πηλόχωμα δαπέδου.

Οἱ παραπάνω τοῖχοι ἀνήκουν σὲ πρόχειρα κτίσματα ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων.

Σχ. 6. Τομές ὑστερορωμαϊκῶν ἀγγείων
τῆς ἀνασκαφῆς Ἁγίου Νικολάου Τραπεζοῦ
(Σχέδιο Θ. Ὁμήρου)

Ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς Z εἶναι περισσότερο παραγμένη. Στὸ A στρώμα μαζί με τὰ νεώτερα εὐρωπαϊκὰ καὶ τουρκικὰ ὄστρακα βρέθηκαν ἀρκετὲς τοιχογραφίες καὶ πολλὰ ρωμαϊκὰ ὄστρακα, κυρίως περγαμηνά, με πορτοκαλί ἐπίχρσιμα. Ἡ διατάραξη αὐτὴ ὀφείλεται στὴν κατασκευὴ τοῦ τελευταίου ναοῦ ποὺ θεμελιώθηκε σὲ ρωμαϊκὰ στρώματα. Μέσα στὸ ὕψους 2μ. στρώμα B' βρέθηκαν δύο ἰωνίζοντα ὑστερορωμαϊκῆς παράδοσης κιονόκρανα (πίν. 16α). Ἔχουν τετράγωνο ἄβακα διαστάσεων 0,34×0,34μ. καὶ ὕψος 0,125μ. τὸ ἓνα καὶ 0,16μ. τὸ ἄλλο. Οἱ ἕλικες διαγράφονται ἔντονα. Στὰ προσκεφάλαια ἀπλοὶ ζωστήρες περισφίγγουν δέσμη λογχοειδῶν φύλλων. Στὸν καμπύλο ἐχίνο διακρίνονται τρία αὐγά ποὺ καλύπτονται στὶς ἄκρες με ἡμιανθήμια.

Ἐκ τῆς τομῆς B' στρώμα προέρχεται κι ἓνα βυζαντινὸ ἀκόσμητο κιονό-

κρानο με τετράγωνο ἐπίθημα διαστάσεων $0,54 \times 0,54 \times 0,12$ μ. πού ἔχει συνολικό ὕψος $0,34$ μ. καὶ διάμετρο κίονα $0,23$ μ. (πίν. 15γ).

Κάτω ἀπὸ τὸ τέρμα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ Α διαπιστώθηκε κι ἐδῶ τὸ ρωμαϊκὸ στρώμα καταστροφῆς, πού βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια «αἰθουσα».

Στὴν τομὴ Ε πού ἀνοίχθηκε πλάι στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ καμένου ναοῦ Α καὶ σὲ βάθος $2,50$ μ. ἀποκαλύφθηκε πλινθόκτιστος (πίν. 16β) παλαιοχριστιανικὸς ἀγωγὸς (Κ στὸ σχ. 4). Οἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων του εἶναι $0,36 \times 0,33 \times 0,07$ μ. Τὸ ἀλλάκι τοῦ νεροῦ ἔχει μῆκος 2 μ., πλάτος $0,28$ μ. καὶ ὕψος $0,60$ μ. Μέσα στὸν ἀγωγὸ βρέθηκαν πολλὰ παλαιοχριστιανικὰ ὄστρακα κι ἓνα κομμάτι μαρμάρινης λεκανίδας. Στὸ βόρειο σκέλος τοῦ ἀγωγοῦ παρατηρήθηκαν ἴχνη πυρᾶς. Ἐπειδὴ τὸ ἀλλάκι ἔκλεινε πρὸς νότον, εἶναι πιθανὸ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ἀγωγὸς νὰ λειτουργοῦσε ὡς φρεάτιο. Ὁ ἀγωγὸς ἐδράζεται σὲ ἰσχυρὸ τοῖχο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ὑδραυλικὸ κονίαμα, πού ἐμπόδιζε τὴν ἀπορρόφηση τῆς ὑγρασίας. Ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς διαταράχθηκε ἀπὸ δύο πηγάδια-βόθρους τῆς τουρκοκρατίας.

Στὴν ἐπίχωση τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ ἀγωγοῦ βρέθηκαν διάφορα ὄστρακα ὑστερορωμαϊκῶν ἀμφορέων με ἴχνη κόκκινων γραμμάτων, μερικὰ ὄστρακα *terra sigillata* καὶ μερικὰ κομμάτια ἀπὸ *unguentaria* (δακρυδόχοι).

Στὴ ΒΑ γωνία τῆς τομῆς Ε ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης τμῆμα τοίχου ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ με ἴχνη δαπέδου στὴν ἐπιφάνειά του. Ἡ ἐπίχωσή του ἦταν στρώμα ἀμμοχάλικου, ἐνδεικτικὸ ροῆς νεροῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ, πού περιεῖχε πολλὰ ὄστρακα καὶ θαλάσσια ὄστρεα. Ὁ ἀγωγὸς καὶ ὁ τοῖχος τῆς ὑποθεμελίωσής του θεμελιώθηκαν σὲ ὑστερορωμαϊκὸ στρώμα. Ἐδῶ βρέθηκε ἓνα κομμάτι ἀπὸ ἐπίπεδο μαγειρικὸ σκεῦος σὰν ταψί, πού χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰ.

Κάτω ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ τῆς τομῆς Ε καὶ σὲ βάθος $4,55$ μ. διαπιστώθηκε δάπεδο ἀπὸ πατημένο πηλό. Τὸ στερεὸ βρέθηκε σὲ βάθος $5,30$ μ. Τὰ εὐρήματα τοῦ τελευταίου στρώματος εἶναι καθαρὰ ρωμαϊκά, *terra sigillata* περγαμηνοῦ τύπου, μερικὰ μικρὰ ἀγγεῖα με ἄσπρο πηλό, σφαιρικὸ σῶμα καὶ καφὲ ἐπίχρυσμα ἓνα κομμάτι λυχναριοῦ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. καὶ λίγα μελαμβραφὴ ὑστεροελληνιστικά.

Ἱστορία - Χρονολόγηση τῶν κτισμάτων. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Τρανός, γνωστὸς στοὺς Θεσσαλονικεῖς καὶ ὡς Ἅγιος Νικόλαος Ἀρχοντικός, ἐπωνυμία ἐνδεικτικὴ τῆς θέσης του μέσα στὴν ὀρθόδοξη κοινωνία τῆς πόλης, κτίσθηκε τὸ ἔτος 1864 «τῇ συνδρομῇ τῶν συμπολιτῶν καὶ δι' ἐκποιήσεως τῶν ἐνοριακῶν κτημάτων, ὑπὸ τοῦ τότε ἐπιτρόπου Δημητρίου Οἰκονόμου τοῦ καὶ Μπαλταδώρου καὶ Κωνσταντίνου Λουμπούτη καὶ πυρποληθεῖς τὴν 1ην ὥραν π.μ. τῆς 6ης Αὐγούστου 1917». Ἡ παραπάνω χρονολογία, ὅπως ἀναφέρεται στὸ ἡμιεπίσημο κτηματολόγιο τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, πού συντάχθηκε ἀπὸ τὸ Μενέλαο Κομπο

θέκλα τὸ 1916¹, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ Γάλλο λόγιο E. Miller², πού τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη, προετοιμάζοντας τὴ μεταφορὰ τῶν «Εἰδώλων» στὸ Λοῦβρο.

Ὁ Miller σὲ ἐπιστολὴ του γράφει πὼς, ἂν δὲ μπορέσει νὰ μεταφέρει τὶς κολόνες ἀπὸ τὰ Εἶδωλα, θὰ τὶς δωρήσει στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου «que l'on construit dans le voisinage et on sera là enchanté d'avoir des marbres à employer», πού, ὅπως φαίνεται, ἀντιμετώπιζε δυσκολίες στὴν ἀνεύρεση μαρμάρου.

Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Τρανὸς εἶναι στενὰ δεμένος μὲ τὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν κατοίκων της. Στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα ὑπῆρξε τὸ κέντρο τῆς ἐλληνικῆς συνοικίας καὶ ὁ ἐπίσημος τόπος συγκέντρωσης τῶν ἐλλήνων ὀρθοδόξων³. Ὁ Π. Παπαγεωργίου⁴ τὸν χαρακτηρίζει ὡς τὸν «μέγιστο καὶ περικαλλέστατο τῶν ἐν χρήσει ὄντων ναῶν».

Μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1890, πού ἀποτέφρωσε τὸν τότε Μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἐγίνε ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως, ὅπου φυλαγόταν τὸ λείψανο τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Γρηγορίου Παλαμᾶ⁵. Στὴν ἐκκλησία αὐτὴ, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, ἐγίνε στὶς 27 Ὀκτωβρίου 1912 ἡ δοξολογία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλονίκης.

Γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ Β' πολὺ διαφωτιστικὸ εἶναι ἓνα τουρκικὸ ἔγγραφο τοῦ 1722⁶, δημοσιευμένο στὸν Α' τόμο τῶν Ἱστορικῶν Ἀρχείων τῆς Μακεδονίας⁶, πού ἀναφέρεται σὲ μιὰ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου: «Ἡ ἐντὸς τοῦ φρουρίου Θεσσαλονίκης ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶχεν ὑποστῆ βλάβην, διὰ τὴν ἐπιδιόρθωσιν δὲ τῶν χρηζόντων ἐπισκευῆς μερῶν αὐτῆς χωρὶς νὰ ἐπέλθῃ τροποποίησις τοῦ ἀρχαίου αὐτῆς ρυθμοῦ καὶ εὐρυνθῆ ἢ ὑψωθῆ, οἱ φόρου ὑποτελεῖς Θεσσαλονικεῖς Δῆμος υἱὸς Κομμένου, Εὐθύμιος Τσοχατζῆς, ὁ ἐκ Δοϊράνης Κυρίτσης, ὁ Χατζηκωνσταντῖνος, ὁ Πολύζος Γουναρᾶς, ὁ Νικόλαος ζαχαροπλάστης, ὁ Κώστας Βεκίλης καὶ ἄλλοι, ἐπιτυχόντες ἐπιτηδείως τὴν ἔκδοσιν ὑψηλοῦ φερμανίου, κατεδάφισαν ἐκ θεμελίων τὴν ἐκκλησίαν ταύτην καὶ ἐπανάκτισαν αὐτὴν ἐπεκτείναντες τὸ παλαιὸν πλάτος καὶ ὕψος καὶ προσθέσαντες πολλὰ παραρτήματα. Ταῦτα ἀνε-

1. Φωτοαντίγραφο τῶν σχετικῶν μὲ τὸν Ἅγιο Νικόλαο σελίδων τοῦ κτηματολογίου αὐτοῦ μου παραχώρησε ὁ κ. Χ. Σωτηρόπουλος.

2. E. Miller, Le mont Athos, Vatorédi, l'île de Thasos, Paris 1889, σ. 361.

3. Κ. Μοσκόφ, Θεσσαλονίκη, Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης, Ἀθήνα 1973, σ. 24.

4. Π. Παπαγεωργίου, Περὶ χειρογράφου Εὐαγγελίου Θεσσαλονίκης, ΒΖ 6(1897) 545.

5. Γ. Λαμπάκη, Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ Γ'(1903) 35.

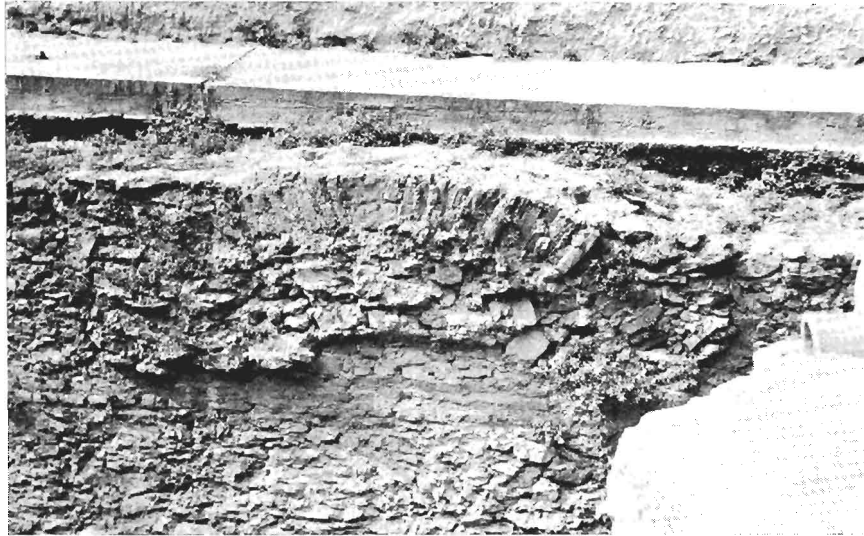
6. Ι. Βασδραβέλλη, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α'. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952, σ. 168.

α. Τμήμα τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τραπεζοῦ (ναὸς Α)

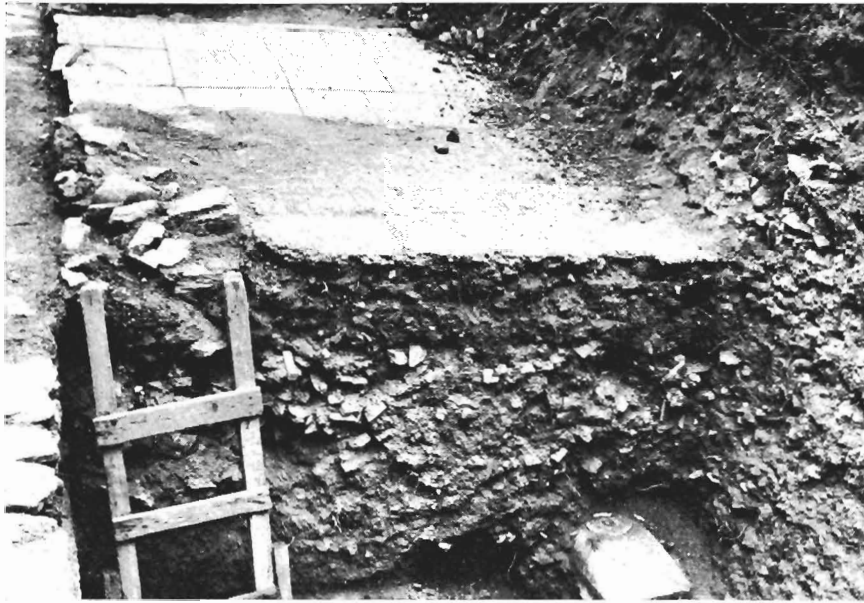
β. Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ Α καὶ οἱ μαρμαρίνες βάσεις τῶν κιόνων τοῦ κεντρικοῦ κλίτους

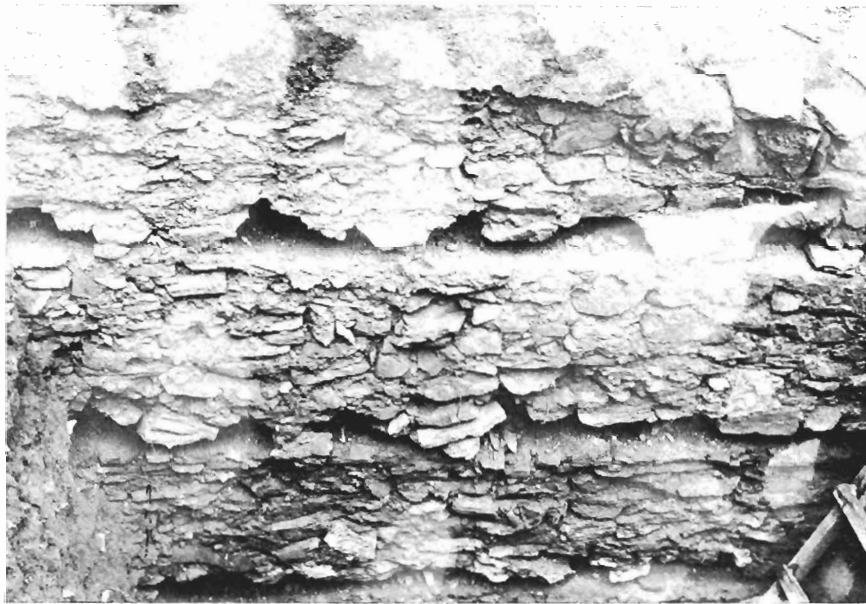
α. Τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο στὸ νότιο στυλοβάτη
τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ Α.

β. Τὸ ἀποχετευτικὸ σύστημα μὲ τὸς κυλινδρικοὺς σωλῆνες

α. Τὸ δάπεδο τῆς βασιλικῆς Β

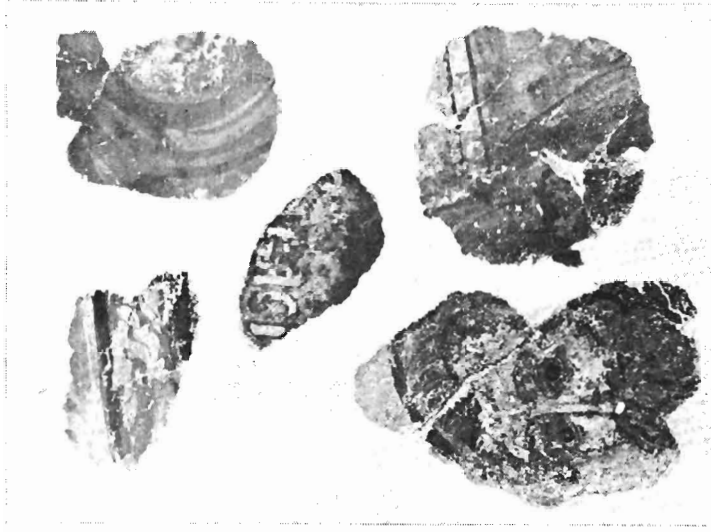
β. Ἡ τοιχοδομία τοῦ τοίχου Β1

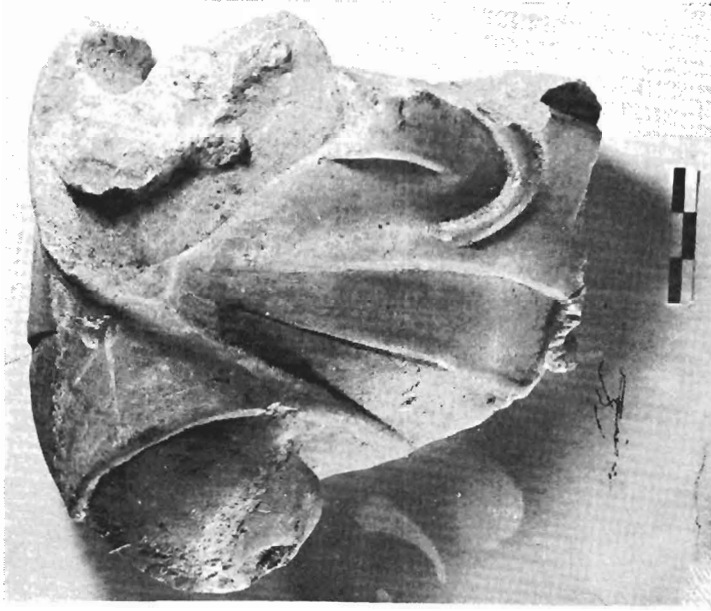
α. ΄Ιχνη τοιχογράφησης στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ τοίχου Β1

β. Τμήμα παλαιοχριστιανικοῦ ἀμφικίονα παραθύρου,
ποὺ ἦταν ἐντοιχισμένο στὴ βασιλικὴ Β

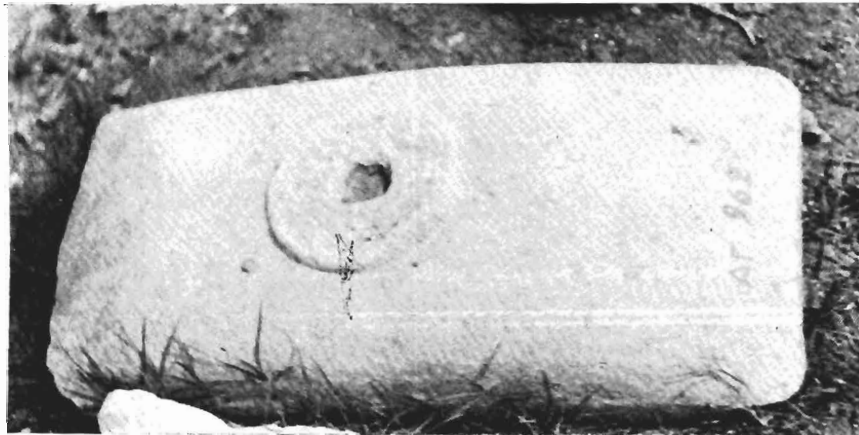
β. Σπασμένα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών
ναού Β. Κάτω ἀριστέα κεφάλι ἀγίου

α. Μπώστο μικρού ἀγάλματος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

α. Τμήμα τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς Β, ὅπως βρέθηκε στὴν τομὴ Ζ. Οἱ τοῖχοι δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀνήκουν στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ ναοῦ Α πὸν κάρηκε τὸ 1917

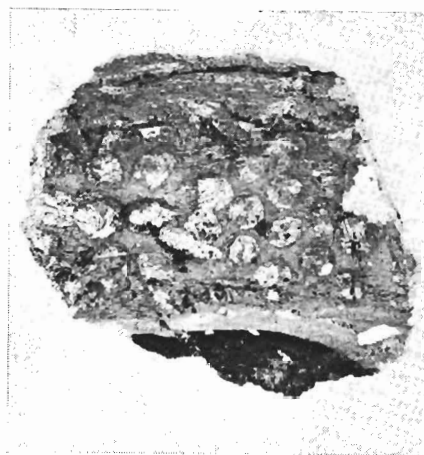
β. Βυζαντινὸ ἀκόσμητο κιονόκρανο τέμπλου

Ἡ α' καὶ β' ὄψη τοῦ παλαοχριστιανικοῦ θορακίου

α. Σπαράγμα τοιχογραφίας από παράσταση Κοίμησης Ἁγίου Νικολάου

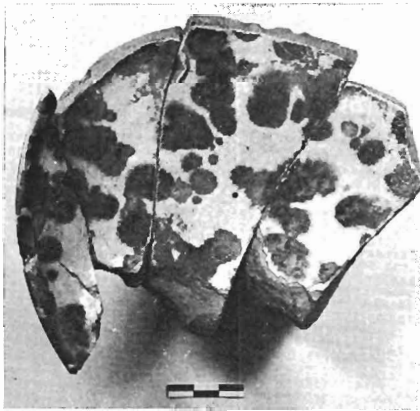
β. Κομμάτι ανάγλυφης τοιχογραφίας
ἀπὸ φωτιστέφανο ἁγίου

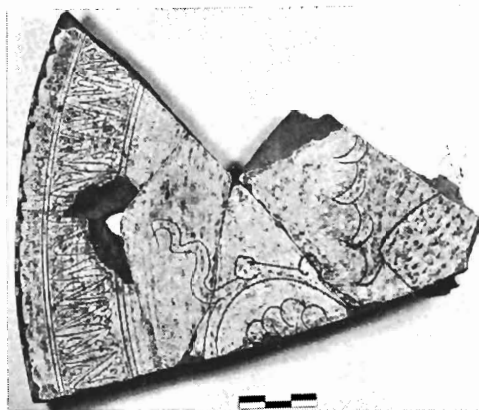
γ. Σπαράγματα τοιχογραφίας
ποὺ εἰκονίζει δίχτυ μὲ ψάρια

α. Βυζαντινὸ ἀγγεῖο μὲ παράσταση ὀργανοπαίχτη

β. Κομμάτι βυζαντινῆς κούπας marbre ware

γ. Κομμάτι βυζαντινοῦ πιάτου μὲ λεπτή χάραξη (fine style)

α. Τμήμα βυζαντινοῦ τοίχου κτισμένον ἐπάνω σὲ ἀντίστοιχο ὑστερορωμαϊκό. Δεξιὰ διακρίνεται τμήμα μαρμαροθετημένον ὑστερορωμαϊκοῦ δαπέδου

β. Οἱ δύο ὑστερορωμαϊκοὶ τοῖχοι E1 (στὸ κέντρο) καὶ E2 (ἐμπρὸς ἀριστερὰ) μετὸν ὀρθογώνιο μαρμάρινο δόμο (δεξιὰ). Στὸ βάθος διακρίνεται ὁ βυζαντινὸς τοῖχος A1.

γ. Τμήμα λόγχου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.

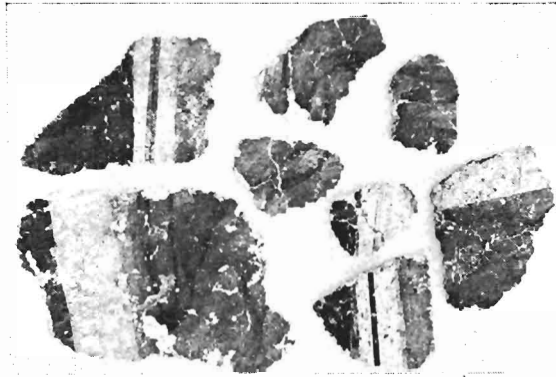
α. Γενική άποψη τής αίθουσας Η από δυτικά

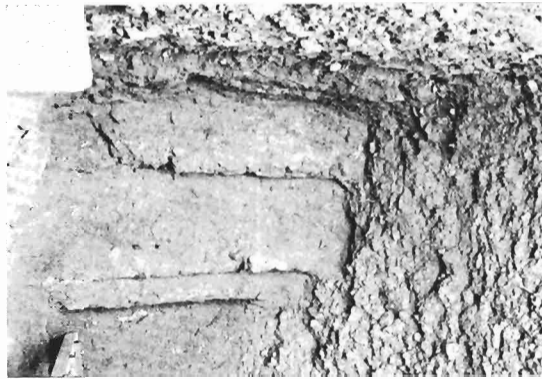
β. Ἡ «σκαφοειδής» κατασκευή στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ τοίχου Η3

γ. Τό πλίνθινο δάπεδο Ζ (δεξιὰ) καί τὸ μαρμαροθέτημα (ἀριστερά) τής αίθουσας Η

α. Σπαράγματα παλαιοχριστιανικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.

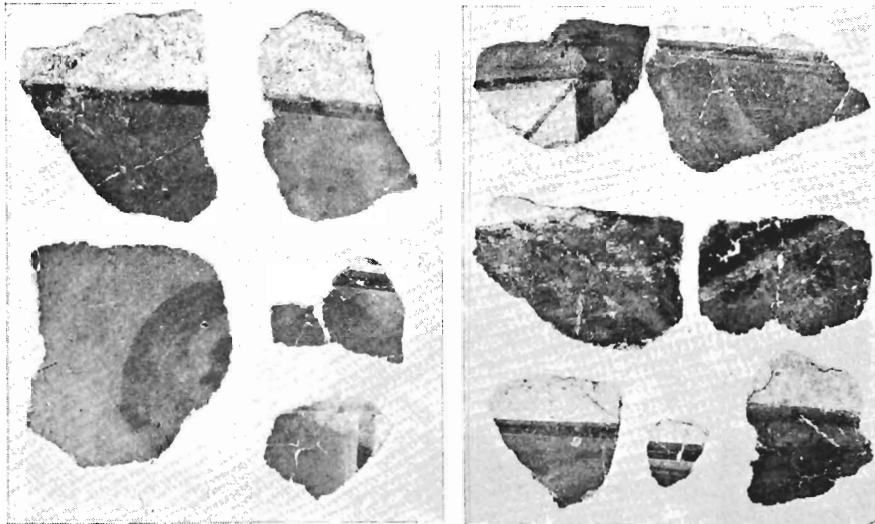
β. Ὁ τοῖχος Η1 καὶ οἱ βαθμίδες μετὰ τὸ πατημένο πηλόχωμα

γ. Τὸ δάπεδο τῆς αἴθουσας Η. Διακρίνονται οἱ μαρμάρινες πλάκες (ἀριστερὰ) καὶ τὸ μαρμαροθέτημα (δεξιὰ)

α. Ἡ κοίλη πλάκα τῆς αἴθουσας Η καὶ
πίσω τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο β'

β, γ. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν *incrustation style*

α. Τμήμα ἐπιτύμβιον βομοῦ
τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

β. Τὰ ἀπὸ δεύτερη χρήση λαξεύματα τοῦ βομοῦ

α. Τὸ δάπεδο μὲ τοὺς κίτρινους πλίνθους ἔξω ἀπὸ τῆ δυτικῆ πλευρᾶ τῆς αἴθουσας Η

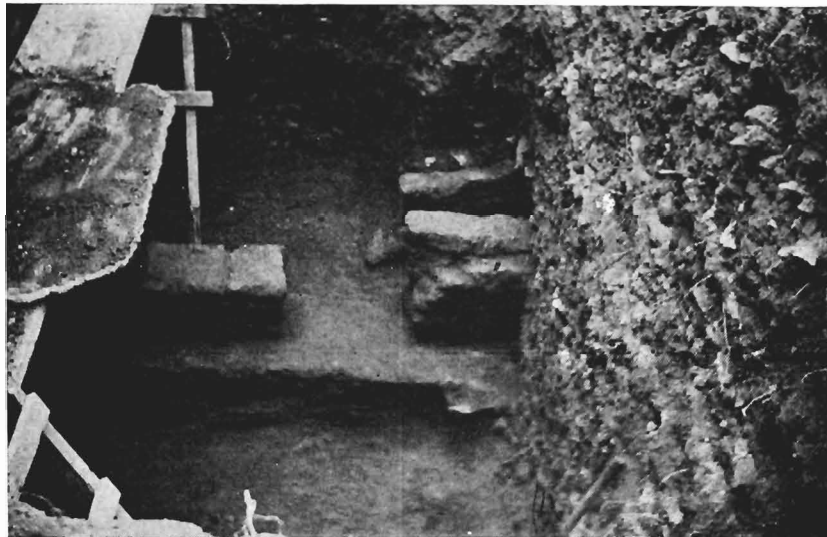
β. Ὁ τοῖχος Θ στὸ κέντρο καὶ δεξιὰ ὁ τοῖχος ΗΙ

γ. Γλυπτὰ ἀνασκαφῆς Ἁγ. Νικολάου Τραπεζοῦ. Ἀριστερὰ κιονίσκος κιβωρίου καὶ δεξιὰ τὸ ἀκόσμητο βυζαντινὸ κιονόκρανο μὲ τὸ τετράγωνο ἐπίθημα

α. Δύο ιωνίζοντα παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα

β. Ὁ παλαιοχριστιανικὸς ἀγωγὸς τῆς τομῆς Ε

κοινώθησαν ὑπὸ τοῦ ὑψηλοῦ κράτους εἰς τὸ διβάνιον τῆς Ρούμελης καὶ ὅτι αἱ ἐργασίαι εὐρίσκοντο εἰς τὸ τέλος των». Τὸ ἔγγραφο ἔχει ἡμερομηνία «τῆ 7ῃ Ζιλ Χετζέ 1134», ποῦ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὶς 17 Ὀκτωβρίου τοῦ 1722.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ διασώζονται στὴ Θεσσαλονίκη τρεῖς ναοὶ στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Νικολάου: ὁ Ἁγιος Νικόλαος Ὁρφανός, τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου πίσω ἀπὸ τὸν τότε Μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου¹ καὶ ὁ κατὰ παράδοση ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση ἰδρυμένος ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, στὴ θέση τοῦ μετέπειτα Τρανοῦ. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς δύο ἄλλους ναοὺς δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ ὅτι κατεδαφίστηκαν ποτὲ ἐκ βάθρων. Ἔτσι μόνον ὁ Τρανὸς μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ ναὸ τοῦ 1722. Στὴν ταύτιση αὐτὴ συνηγοροῦν καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα τῆς βασιλικῆς Β καὶ ἰδιαίτερα τὰ τουρκικὰ νομίσματα ποῦ βρέθηκαν μέσα στὴν τοιχοδομία τοῦ τοίχου Β1 καὶ χρονολογοῦνται πάνω κάτω στὸ 18ο αἶ.

Γιὰ τὸ βυζαντινὸ τοῖχο (φάση Δ στὸ σχ. 4), ποῦ διαπιστώθηκε στὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ σκάμματος (τομῆς Β, Η) καὶ τοῦ ὁποίου ἡ συνέχεια πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ πρὸς τὰ δυτικά, δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ὑποστηρίξουμε σὲ τί κτίριο ἀνήκει. Τόσο οἱ πηγὲς ὅμως, ὅσο καὶ οἱ παλιότεροι ἐρευνητές, μιλοῦν καθαρὰ καὶ γιὰ ἓνα βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Μεγάλου Νικολάου στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ.

Σπουδαιότατη εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Π. Παπαγεωργίου², ποῦ δημοσιεύοντας ἓνα χειρόγραφο Εὐαγγέλιον τῆς Θεσσαλονίκης διάβασε στὴν πρώτη σελίδα τοῦ χειρογράφου σημεῖωμα μὲ χρονολογία 1406, ὅπου ἀναφέρεται ναὸς τοῦ Μεγάλου Νικολάου· «ἦσιν τὰ βιβλία τὰ ἄπερ ἐπαρεδόθησαν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ παπᾶ κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Γλαβᾶ, τοῦ μεγάλου Νικολάου τὰ βιβλία». Ὁ ἴδιος λόγιος στὸ τέλος τῆς μελέτης του ἀναφέρει: «Μέγας Νικόλαος εἶναι ὁ ἐν τῷ κέντρῳ τῆς πόλεως πάλαι ποτὲ ἰδρυμένος φερώνυμος βυζαντινὸς ναός, ἐφ' οὗ ἐν βάθει (κατὰ παράδοσιν) κειμένου, ἀνηγέρθη πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὁμώνυμος νέος, ὁ μέγιστος καὶ περικαλλέστατος τῶν νῦν ἐν χρήσει ὄντων ναῶν. Μέγας δὲ ἦ καὶ Τρανὸς τὴν σήμερον ὠνομάζετο καὶ ὠνομάζεται πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ βορειοδυτικῷ τῆς πόλεως κειμένου Μικροῦ ἢ Ὁρφανοῦ (τοῦ ἁγίου Νικολάου τῶν Ὁρφανῶν ἢ τοῦ Ὁρφανοτρόφου)».

Δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι τὸ τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ κτίσματος, ποῦ βρέθηκε στὸ βάθος τῶν τομῶν Η καὶ Β ἀνήκει σὲ ναό. Ὑποθέτει ὅμως ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχει κάποια σχέση μὲ αὐτό, γιὰτὶ εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ περισσότεροι μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἰδρύθηκαν στὴ θέση παλιότερων βυζαντινῶν ναῶν, ὅπως ἡ Ὑπαπαντὴ (βυζ. ναὸς κ. Ἰωήλ), Πα-

1. Π. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης Ἱστορικά καὶ Ἀρχαιολογικά, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον» 1912, σ. 14 κ.έ.

2. Π. Παπαγεωργίου, Περὶ χειρογράφου, ὀ.π., σ. 545.

ναγία Δεξιὰ (βυζ. ναὸς Ὑπατίου), Νέα Παναγία (βυζ. ναὸς Μεγάλης Παναγίας).

Ἄλλωστε καὶ τὰ δύο ἀκόσμητα βυζαντινὰ κιονόκρανα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή, καθὼς καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα (ἀγγεῖα, νομίσματα) ἐνισχύουν μιὰν ἀνάλογη ὑπόθεση.

Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα (φάση Ε) ἡ χρονολόγηση στηρίζεται στὰ εὐρήματα (δοστρακα καὶ νομίσματα), ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση καὶ τὴν ὑποθεμελίωσή τους καὶ εἶναι ὑστερορωμαϊκὰ τοῦ 4ου αἰ.

Γιὰ τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο τῆς ἴδιας φάσης, τὸ ὄριο ante δίνει ἕνα νόμισμα Θεοδοσίου Α' νομισματοκοπέου Ἀντιοχείας τοῦ 383 μ.Χ., ποὺ βρέθηκε πάνω σ' αὐτό.

Τὸ πλίνθινο δάπεδο (φάση Ζ) χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς τοιχογραφίες τοῦ 5ου αἰ., ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπ' αὐτὸ καὶ ἀποτελοῦν τὸ ὄριο post γιὰ τὸ δάπεδο.

Ἡ χρονολόγηση τῆς ὑστερορωμαϊκῆς «αἵθουσας» (φάση Η) βασίζεται σ' ἕνα νόμισμα Ἀρκαδίου τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. (ὄριο ante), ποὺ βρέθηκε ἐπάνω στὸ δάπεδό της. Ἴσως οἱ παλαιοχριστιανικὲς τοιχογραφίες τοῦ 5ου αἰ. ν' ἀνήκουν στὴν τοιχογράφηση τῆς παραπάνω «αἵθουσας» ποὺ ἡ ζωὴ της κυμαίνεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου μέχρι τὸν 5ο αἰ.

Τὸ νόμισμα Μαξιμίνου (286-305μ.Χ.), ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο Η μέσα σ' ἕνα στρῶμα καταστροφῆς γεμάτο σπαράγματα τοιχογραφιῶν incrustation style, ἀποτελεῖ τὸ ὄριο post γιὰ τὴν αἶθουσα καὶ προσδιορίζει χρονικὰ τὶς τοιχογραφίες.

Στὴ χρονολόγηση αὐτὴ δὲν ἀντιστρατεύονται ἡ μορφολογία τῶν τοίχων καὶ τοῦ δαπέδου τῆς «αἵθουσας».

Γιὰ τὸ δάπεδο μὲ τοὺς κίτρινους πλίνθους (φάση Η), ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἔξω ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἴσοδο τῆς «αἵθουσας», δὲν ὑπάρχουν χρονολογικὰ στοιχεῖα. Ὑποθέτουμε ὅμως ὅτι ἀνήκει καὶ αὐτὸ στὰ ὑστερορωμαϊκὰ χρόνια (ἀρχὲς 4ου αἰ.).

Τὰ μαρμάρινα παλαιοχριστιανικὰ μέλη (τμήματα θωρακίων, κιονίσκου κιβωρίου, ἀμφικίονα παραθύρου) ἴσως σχετίζονται μὲ κάποια ἄγνωστὴ μὲ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ποὺ θὰ ὑπῆρχε στὴ θέση αὐτὴ. Μὲ τὴ βασιλικὴ αὐτὴ πρέπει νὰ σχετίζονται καὶ τὰ ἐρείπια ποὺ βρέθηκαν πίσω ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ σημερινοῦ ναοῦ στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῆς ὁδοῦ Μενελάου 18¹.

Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀγωγό, ποὺ εἶναι σαφῶς παλαιοχριστιανικός, ὑποθέτουμε μὲ σχετικὴ βεβαιότητα ὅτι εἶναι ρωμαϊκὲς κατασκευές, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης.

1. ΑΔ 1977, Χρονικὰ ὑπὸ ἐκδοση.

Μερικά ἑλληνιστικά ὄστρακα, πού βρέθηκαν στὰ κατώτερα στρώματα τῶν τομῶν Α καὶ Ε ἀποδεικνύουν τὴ σημασία τοῦ χώρου αὐτοῦ, πού παρουσιάζει συνεχὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ μέχρι τὴ σύγχρονη ἐποχὴ.

Τ ο π ο γ ρ α φ ί α. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανού στάθηκε ἀφορμὴ γιὰ ἓνα ξανακοίταγμα τῆς τοπογραφικῆς εἰκόνας τοῦ βυζαντινοῦ *μεγαλοφόρου* τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου βρίσκεται ἐπάνω στὸν ἄξονα τοῦ ὁμώνυμου δρόμου, πού ὄριζε ἀπὸ ἀνατολικά τὸ βυζαντινὸ *μεγαλοφόρο*, δηλαδὴ τὴ νότια καὶ χαμηλότερης στάθμης¹ πλατεία ἀρχαίας Ἀγορᾶς.

Ἡ ὁδὸς αὐτὴ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους δρόμους τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, πού ἡ χάραξή τους διατηρεῖται μέχρι σήμερα.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Θεοδώρας, κατευθυνόταν πρὸς βορρᾶν καὶ ἀφοῦ διέσχισε τὴ «λεωφόρο», τὴ σημερινὴ δηλαδὴ Ἐγνατία, καὶ τὴν ὁδὸ Φιλίππου, περνοῦσε ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπου διασώζεται μέχρι σήμερα, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ ὕψος τῆς ὁδοῦ Προφήτου Ἡλία 37, ὅπως διαπιστώθηκε σὲ ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου τὸ 1969².

Μιὰ «ἀβέβαιη φράση» τοῦ Π. Παπαγεωργίου ἔριξε φῶς γιὰ τὸ συσχετισμὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου μὲ τὴν Καταφυγὴ, τὴν ὑπόγεια στοά, ὅπου δίδαξε ὁ Ἅγιος Δημήτριος.

Σύμφωνα μὲ τὰ βυζαντινὰ κείμενα ἡ Καταφυγὴ³ σχετίζεται μὲ τὶς ὑπόγειες στοές, τόπο διδασκαλίας καὶ σύλληψης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπου ἀργότερα ἰδρύθηκε ναὸς τῆς Παναγίας μὲ τὴν ἴδια ἐπωνυμία.

Ἀπὸ τὸ ναὸ αὐτὸ ξεκινοῦσε τὴν παραμονὴ τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου⁴ ἡ ἱερὴ πομπή, πού κατέληγε στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου, «τὸ τούτου χριστομίμητον ἐξεικονίζουσα πάθος»⁵.

Μὲ τὴν Καταφυγὴ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ καὶ ἡ ἐπωνυμία «Καμαριώτισσα», ὅπως μαρτυρεῖ ἓνα ἔγγραφο⁶ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου. Ἄρκετοὶ ἐρευνητὲς⁷ συσχετίζουν τὴ στοά τῆς Καταφυγῆς μὲ τὸν παραπάνω ναὸ. Ἡ ταύτιση

1. Χ. Μπακιρτζή, ὁ.π., σ. 260.

2. ΑΔ 24(1969) Χρονικά Β₂, σ. 303.

3. M i g n e, P.G. 151, 544 καὶ O. T a f r a l i, Thessalonique au XIe s., Paris 1913, σ. 138.

4. Β. Λαοῦρδα, Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Ἀκριβῆς διάταξις τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 39(1956) 327 κ.έ.

5. Α. Ξυγοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1949, σ. 8, ὅπου ἀναφέρεται τὸ κείμενο τοῦ Ἀρμενόπουλου.

6. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 11(1927) 366.

7. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1952, σ. 33 καὶ Δ. Εὐαγγελίδη, Καὶ πάλιν ἡ Καταφυγὴ, «Ἑλληνικά» 14(1955) 160.

τῶν δύο ναῶν εἶναι πολὺ πιθανὴ καὶ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὶς στοᾶς ἢ καμάρες τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ἐπάνω στὶς ὁποῖες ἔκτισαν τὴν ἐκκλησίαν.

Τὸ ὄριο ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Παναγίας Καταφυγῆς δίνει ἓνα ἔγγραφο τῆς Λαύρας τοῦ 1100 μ.Χ.¹, ὅπου μαρτυρεῖται καὶ ἡ ὑπαρξὴ ὁμώνυμης συνοικίας: «Ἡμεῖς δὲ πάλιν ὅτε Λέων (καὶ) ὁ Κώνστας ἐλάβομεν ὁμοίως ἀμφοτέρω τὴν ἐτέραν αὐλὴν τὴν οὖσαν ἐν τῇ γειτονίᾳ τῆς Καταφυγῆς καὶ πλησίον τῆς μονῆς π(...) (). ... ἁγίου Νικολάου τοῦ Παλαιοφάβα».

Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ «γειτονία» τῆς Καταφυγῆς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Οἱ περισσότερες «γειτονίες» τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης ὀνομάζονται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα τῶν συνοικιῶν.

Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ποὺ μνημονεύεται ἐδῶ, πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ ναὸ τοῦ Μεγάλου Νικολάου, ποὺ ἀναφέρεται σὲ μιὰ σημείωση Εὐαγγελίου² τῆς Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα μὲ τὴν σημείωση αὐτὴ τὰ βιβλία τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μεγάλου Νικολάου, ποὺ καταγράφονται ἀναλυτικὰ, παραδόθηκαν γιὰ φύλαξη, ἴσως γιὰ λόγους φθορᾶς τοῦ ναοῦ, τὸ 1406 στὸν παπὰ Μιχαὴλ Γλαβᾶ.

Στὸ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, ὅπου συσχετίζεται ἡ Καταφυγὴ μὲ τὴν Καμαριώτισσα, ἀναφέρεται ὁ μοναχὸς Ἀρσένιος Τζαμπλάκων, ποὺ ἀφιερώνει στὴ Μονὴ «τὰ ἐντὸς μὲν τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης καὶ κατὰ τὴν γειτονίαν τῆς Καταφυγῆς δεσποτικῶς προσόντα μοι ὅσα καὶ οἷα ὄρῳνται τὴν σήμερον οἰκοδομήματα μετὰ καὶ τοῦ ἐκεῖσε πανσέπτου καὶ θείου ναοῦ τοῦ εἰς τὸ ὄνομα τιμωμένου τῆς πανυπεράγνου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἐπωνυμουμένης τῆς Καμαριωτίσσης». Σύμφωνα μ' ἓνα ἄλλο ἔγγραφο τοῦ Βατοπεδίου³, ἡ Μονὴ ξαναπαραχώρησε τὸ 1373 τὰ ἀκίνητα στοὺς ἀδελφοὺς Κων/νο καὶ Μιχαὴλ Κυπριανό, μὲ τὴν ὑποχρέωση ν' ἀναλάβουν τὴν ἐπιδιόρθωση τῆς ἐκκλησίας, ποὺ στὰ δύσκολα αὐτὰ χρόνια φαίνεται ὅτι ἦταν σὲ κακὴ κατάσταση.

Δὲν ὑπάρχουν γνωστὰ κείμενα σχετικὰ μὲ τὴν Καταφυγὴ ποὺ νὰ εἶναι παλιότερα ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τῆς Λαύρας τοῦ 1100.

Οἱ διάφορες διηγήσεις τῶν «βίων» τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τὴν ἀγνοοῦν. Στὴ διήγηση τοῦ Ἀωνόμου⁴, ἀναφέρεται πὼς ὁ ἅγιος δίδασκε κοντὰ σὲ μιὰ στοὰ τοῦ μεγαλοφόρου ποὺ ὀνομαζόταν *Χαλκευτικὴ*.

1. L e m e r l e, Actes de Lavra, I, σ. 308.

2. Π. Π α π α γ ε ω ρ ῖ ο υ, Περὶ χειρογράφου, BZ 6(1897) 546.

3. R. J a n i n, Les églises et les monastères des grands centres byzantines, Paris 1975 καὶ «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 4(1920) 631-33.

4. M i g n e, P.G., 116, 1176.

Φαίνεται πιθανὸ πὼς ὅταν κάποτε ἀνοιξαν θεμέλια γιὰ ἓνα ναὸ τῆς Παναγίας, βρῆκαν τὶς στοῆς καὶ θεμελίωσαν ἐπάνω σ' αὐτὲς τὸ ναὸ, ὁπότε θὰ δημιουργήθηκε καὶ ἡ σχετικὴ παράδοση.

Τὸ ὅτι ἡ παράδοση θεωρεῖται παλιὰ τὸ 14ο αἰ. φαίνεται ἀπὸ τὴ φράση τοῦ Παλαμᾶ¹ «ὄθεν ἔθος ἐστὶ παλαιὸν τῆς τοῦ μεγαλομάρτυρος πανηγύρεως τὴν ἀρχὴν δι' ἔτους ποιεῖσθαι κάκειθεν διὰ τῆς Λεωφόρου μεθ' ὕμνων τῶν πρὸς αὐτὸν ἀνιόντας ἐνθάδε ταύτην ἀνύειν καὶ εἰς τὸ τέλος ἄγειν τὴν ἑορτήν».

Τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τοῦ ναοῦ τῆς Καταφυγῆς ἀπηχεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου ἢ ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα τοῦ Μουσείου Σόφιας², πού φέρει τὴν ἐπιγραφή ΜΡ ΘΥ Η ΚΑΤΑΦΥΓΗ καὶ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη³, ὅπως συμπεραίνει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἄλλης πλευρᾶς, πού μιμεῖται τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Μονῆς Λατόμου.

Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ παράδοση τῆς Καταφυγῆς χάνεται. Μόνο σὲ κάποιο κείμενο τοῦ 1682⁴ μαρτυρεῖται ἓνας δάσκαλος, πού διδάσκει στὸ μοναστήρι τῆς Καμαριώτισσας.

Τὸ ναὸ τῆς Καταφυγῆς οἱ παλιότεροι ἐρευνητὲς τοποθέτησαν στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Ἀγορᾶς, παρασυρμένοι ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Ἀωνόμου πού γράφει⁵: «Πολλῶν δὲ αὐτῶ διὰ ταῦτα ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων πληθύος προσιόντων καὶ συνευρισκομένων ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς πόλεως μεγάλου φόρου, ἐν τῇ ἐκεῖσε Χαλκευτικῇ λεγομένη στοῶ, ἐνθα καὶ εἰώθει τὰς συνόδους ποιεῖσθαι, ὑπὸ τὰς τοῦ ἐγγυὸς δημοσίου λουτροῦ ὑπογείους καμάρας».

Ἡ σύγχυση τοῦ Ἀωνόμου ὀφείλεται σὲ δύο λόγους. Πρῶτον στὴ χρονικὴ ἀπόσταση πού τὸν κάνει νὰ συγχέει τὸν τόπο σύλληψης μὲ τὸν τόπο μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ δεύτερον στὸ ὅτι παρασύρεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα πού παρουσιάζει ὁ *μεγαλοφόρος* στὴν ἐποχὴ του.

Ἔτσι ἡ φράση «ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς πόλεως μεγάλου φόρου» μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση, ὅτι ἡ πρόσβαση στὶς στοῆς γινόταν ἀπὸ τὰ δυτικά, γιὰ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεγαλοφόρου ἦταν κλεισμένο ἀπὸ κτίρια.

Ἴσως δὲν εἶναι ἄμοιρη ἀλήθειας ἡ ὑπόθεση αὐτὴ, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὰ λίγα καὶ ἀποσπασματικὰ στοιχεῖα πού μᾶς παρέχουν οἱ περιστασιακὲς ἀνασκαφὲς τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ νότο ἔχουμε στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκίας Βάγια τὸν εἰκονομαχικὸ ναὸ τοῦ 9ου αἰ.⁶, πού πρόσφατα ὁ καθηγητὴς κ. Θεοχαρίδης⁷

1. Ἄ. Ξυγοπούλου, Συμβολαί δ.π., σ. 8.

2. G e r a s i m o v, L'icône bilatérale de Poganovo, CA X(1959) 279.

3. A. G r a b a r, A propos d'une icône byzantine du XIVe s, CA X(1959) 302.

4. Τ. Εὐαγγελελίδης, Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1936, σ. 114.

5. Ἄ. Ξυγοπούλου, Συμβολαί, σ. 10 καὶ M i g n e, P.G., 116, 1176.

6. Δ. Εὐαγγελελίδης, Εἰκονομαχικὰ μνημεῖα ἐν Θεσσαλονίκῃ, ΑΕ 1937, σ. 341-351.

7. Γ. Θεοχαρίδης, Μία ἐξαφανισθεῖσα μεγάλη μονὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου, «Μακεδονικά» 18(1978) 1 κ.έ.

ταύτισε μετὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου καὶ θὰ καταλάμβανε ἀρκετὴ ἔκταση.

Ἐπειτα ἔχουμε κάποιον ἄλλο χαμένο ναὸ ποῦ εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε στὴ θέσῃ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἂν λάβουμε μάλιστα ὑπόψη μας τὰ παλαιο-χριστιανικὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς. Ὁ Lemerle μετὰ βάση τὸ ἔγγραφο τῆς Λαύρας δέχεται δίπλα στὸν Ἁγιο Νικόλαο ἓνα μοναστήρι τῆς Παναγίας, ποῦ δὲν προσδιορίζεται ὅμως μετὰ ἀκρίβεια, γιατί στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἔγγραφο παρουσιάζει χάσματα.

Γιὰ τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς Ἀγορᾶς δὲν ὑπάρχουν μέχρι σήμερα ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις μεγάλων κτισμάτων.

Στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἡ μορφή τοῦ *μεγαλοφόρου* ἀλλοιώνεται. Σπίτια κτίσθηκαν στὴν ἄλλοτε ἐλεύθερη πλατεία· μόνο λίγα ἐρείπια, ὅπως τὰ «Εἶδωλα», οἱ γνωστὲς Μαγεμένες, ἀπόμειναν ἐκεῖ, μάρτυρες τοῦ ἄλλοτε. Εὐλογία θὰ φαινόταν κάθε γνώμη ποῦ θὰ ὑποστήριζε ὅτι χάθηκαν γιὰ πάντα οἱ βυζαντινὲς παραδόσεις. Ὅστόσο οἱ μνημεῖς δὲν ἔσβησαν, ὅπως ὁ Π. Παπαγεωργίου¹ μᾶς πληροφορεῖ:

«Ἐν τῇ αὐτῇ τῆς οἰκίας τῆς κυρίας Φωτεινῆς Σάββα (κοινῶς λεγομένης Δραγουμανοῦδας) κειμένης πλησίον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου, κείνται καὶ πολλὰ ἀρχαῖα λείψανα (βάθρα κιόνων, μάρμαρα μετ' ἐπιγραφῶν, πλίνθοι μετὰ σταυρῶν, καὶ προσκυνητήριον ἔνθα ἐν ἐσφραγισμένῳ στάμνῳ φυλάσσεται ἀπεξηραμμένον αἷμα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπερ μεθ' ὕδατος ἀναμειγμένον (κοινῶς μύρος) πινόμενον θεραπεύει τοὺς πυρέσσοντας κατὰ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ ὡς καὶ ὀστεοφυλάκιον πλήρες ὀστέων καὶ ἕτερον ἐν ᾧ ἐσώζοντο καὶ τοιχογραφίαι, κατὰ τὴν γνώμην δὲ τινῶν ἔκειτο ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ ἡ λεγομένη «Καταφυγή», ἡ ὑπόγειος στοά, ἐν ἣ ἐδίδαξεν ὁ ἅγιος».

Στὸ κτηματολόγιο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ὅπου καταγράφεται ἡ κτηματικὴ περιουσία τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ ἀναφέρεται οἰκόπεδο (σχ. 7) «ἀγορασθὲν τὸ 1911», εὐρισκόμενον ὀπισθεν τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ, συνορευόμενον νοτίως ὑπὸ τῆς ὁδοῦ Πτολεμαίων, ἔμπροσθεν ὑπὸ ἀδιεξόδου ἀνηκούσης κατὰ κυριότητα κατὰ τὸ ἡμισυ μὲν εἰς τὸν Ἱερὸν Ναὸν κατὰ δὲ τὸ ἕτερον ἡμισυ εἰς τοὺς ἔναντι κατὰ βάθος ἰδιοκτήτας, βορείως ὑπὸ τῆς οἰκίας Μαρίας Παναγιώτου Σάββα καὶ ὀπισθεν ὑπὸ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ».

Ἡ θέσῃ τοῦ ἀδιεξόδου, ποῦ ἀναφέρεται ἐδῶ, ἦταν λίγο δυτικότερα τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μενελάου. Καὶ τὸ σπῆτι τῆς Μαρίας Σάββα, θυγατέρας τῆς Φωτεινῆς, ὅπως τὸ θυμᾶται ἡ σεβάσμιμα — δασκάλα ἄλλοτε — Αἰκατερίνη

1. Π. Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ, Ἀρχαῖα εἰκόν τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἁγίου Δημητρίου τοῦ πολιοῦχου Θεσσαλονίκης, ἐπὶ ἐλεφαντοστέου, BZ 1(1892) 479 κ.έ.

ὑποστηρίχθηκε¹ παλιότερα. Στὴ θέση τοῦ οἰκοπέδου Σάββα, δίπλα στὸν Ἅγιο Νικόλαο, πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Καταφυγῆς, ποὺ ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὴν «Καμαριώτισσα».

Ἄν δεχθοῦμε ὡς βάσιμες τὶς παραπάνω ἀπόψεις, ποὺ ἡ ὀρθότητά τους μόνο ὕστερα ἀπὸ ἀνασκαφές μπορεί ν' ἀποδειχθεῖ, βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ τὸ πρόβλημα τῆς μορφῆς τοῦ *μεγαλοφόρου* τῆς Θεσσαλονίκης. Δυστυχῶς ὁ χῶρος δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ καὶ ἔτσι ἡ διαμόρφωσή του μᾶς εἶναι ἄγνωστη.

Ὡστόσο, βασισμένοι σὲ λογικὲς ὑποθέσεις, μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι καὶ ἡ βόρεια στοὰ τοῦ *μεγαλοφόρου* εἶχε τὴν ἴδια μορφή μὲ τὴ νότια τῆς ἄνω ἀγορᾶς· δὲν εἴμαστε ὅμως σὲ θέση νὰ ξέρουμε τί μεσολαβοῦσε στὸ διάστημα ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὶς δύο ἀγορές, ἄνω καὶ κάτω. Ἴσως αὐτὴ ἡ βόρεια στοὰ τοῦ *μεγαλοφόρου* νὰ ἦταν ἡ Χαλκευτικὴ τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ἄποψη ποὺ ὁ Χατζῆ Ἰωάννου² θεωρεῖ πιθανή.

Τὴ Χαλκευτικὴ στοὰ ταυτίζει μὲ τὴν Καταφυγὴ καὶ ὁ γυμνασιάρχης Β. Νώτης³.

Μὲ τὴν ἐπίγνωση ὅτι οἱ ὑποθέσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ χρειάζονται ἀνασκαφικὴ τεκμηρίωση, ἐλπίζουμε σὲ μιὰ μελλοντικὴ διεξοδικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χῶρου, ποὺ θὰ ξεκαθαρίσει ὀριστικὰ τὰ προβλήματα τοῦ *μεγαλοφόρου*.

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκης

ΕΥΤΕΡΙΗ ΜΑΡΚΗ—ΑΓΓΕΛΟΥ

1. Ἄ. Ξυγγοπούλου, Συμβολαί, σ. 17.
2. Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 64.
3. Β. Νώτης, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», 1932, 95.

RÉSUMÉ

E u t e r p i M a r k i - A n g u e l k o u, Les fouilles de Saint Nicolaos Tranos.

Pendant les fouilles réalisées par l'Ephorie des Antiquités Byzantines en 1976, dans la cour de l'église moderne de Saint Nicolaos, près du Forum de Thessalonique, on a découvert, a) l'église de Saint Nicolaos Tranos bâtie en 1864 et brûlée pendant la grande incendie de 1917, b) les murs d'une église ornée de fresques, qui fut construite en 1722, c) le mur d'un bâtiment byzantin qui, selon notre avis, pourrait appartenir à l'église de Megas Nicolaos, mentionnée dans un manuscrit des Evangiles, trouvé à Thessalonique par P. Papageorgiou vers la fin du dernier siècle. On a trouvé aussi des ruines post romaines qui faisaient partie du Forum de la ville.

Les découvertes des fouilles étaient aussi quelques chapiteaux paléochrétiens et byzantins, des morceaux de colonnes et des plaques de chancel ainsi que beaucoup d'objets de céramique romaine, byzantine et post byzantine, un grand nombre de monnaies, qui datent de l'époque hellénistique jusqu' à l'époque moderne et beaucoup de fragments des fresques romaines, paléochrétiennes et post byzantines.

Selon un acte de Lavra qui mentionne une église de Saint Nicolaos Palaiophava au quartier de Kataphyghé, on pense que cette église qui se trouvait au dessus des portiques, où Saint Démètre enseignait le Christianisme, a de rapport avec Saint Nicolaos Tranos.

D'après Papageorgiou dans une cour auprès de cette église, se trouvait une petite chapelle, où l'on avait conservé du sang desséché de Saint Démètre.

C'est dans ce lieu, que la tradition byzantine de Kataphyghé avait survécu pendant l'occupation turque.

Par conséquent on peut localiser l'église de Kataphyghé à l'est des portiques qui se trouvaient au nord de Megalophoros.